

Ἡ φυσιολογία τοῦ πεπτικοῦ συστήματος στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἀπολογητῆ Ἀθηναγόρα ὑπὲρ τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων

Λ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ*

«Ἀκούσαντες δὲ ἀνάστασιν νεκρῶν οἱ μὲν ἐγλεύαζον, οἱ δὲ εἶπαν· ἀκουσό-
μεθά σου περὶ τούτου καὶ πάλιν» (Πράξ. 17:32). Ἐν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἄκου-
σαν καὶ πάλιν τὸν Ἀπόστολο Παῦλο, ὁ χλευασμὸς καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ ἔθνικοῦ κό-
σμου ἀπέναντι στὴν χριστιανικὴ ἐπαγγελία τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων δια-
τηρήθηκε, πιθανῶς μὲ τὴν ἴδια ἢ περισσότερη ὀξύτητα ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ἀντιμε-
τώπισε ὁ Ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν στὸν Ἄρειο Πάγο. Ἡ ἀπόφανση τοῦ Κέλσου
γιὰ τὸ «φιλοσώματον γένος» τῶν Χριστιανῶν, ποὺ διατηρεῖ ἐλπίδα σκολήκων
καὶ ποθεῖ τὸ «σεσηπὸς σῶμα»¹ ἀποτυπώνει διαυγῶς τὸ πνεῦμα ἀμφισβήτησης
καὶ ἐμπαιγμοῦ τοῦ παγανιστικοῦ κόσμου.

Ἡ εἰρωνικὴ διάθεση πάντως ποὺ ἀποτυπώνεται στοὺς λόγους τοῦ Κέλσου
ἀποτελεῖ τὸ ἕνα σκέλος τῆς κριτικῆς ποὺ κλήθηκαν νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ Χρι-
στιανοὶ συγγραφεῖς κατὰ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες. Τὸ ἕτερο
ἀφορᾷ τίς διανοητικὲς προκλήσεις ποὺ τέθηκαν ἀπὸ τοὺς πολεμίους τῆς περὶ
ἀναστάσεως τῶν σωμάτων διδασκαλίας καὶ τὴ συνεπακόλουθη ἀπαίτηση γιὰ
μία λογικὴ ἀποδειξιμότητα τῶν χριστιανικῶν ἐπιχειρημάτων. Μὲ ποικιλία δια-
θέσεων καὶ προκαταλήψεων, ὡστόσο μὲ σκοπὸ καθαρὰ ἐποικοδομητικὸ, ἢ
ἀπάντηση τῶν Χριστιανῶν ἀπολογητῶν διαρθρώνεται σὲ διττοὺς λόγους², κατὰ

* Ὁ κ. Λ. Ἀλεξόπουλος εἶναι διδάσκων στὸ Ἄνοικτὸ Πανεπιστήμιο Κύπρου, στὴ Σχολὴ Ἀν-
θρωπιστικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν.

1. ΩΡΙΓΕΝΗΣ, *Κατὰ Κέλσου*, V: 19 καὶ VII: 39. Βλ. ἐπίσης Cook J. G., *The interpretation of the New Testament in Greco-Roman paganism* (Massachusetts: Hendrickson, 2002), 55-58. VERMANDER J. M., *La parution de l'ouvrage de Celse et la datation de quelques apologies*, ReAug. 18:1-2 (1972), 27-42.

2. ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, I: «Ὅθεν οἶμαι δεῖν τοῖς περὶ ταῦτα πονουμέ-
νοις λόγων διττῶν, τῶν μὲν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, τῶν δὲ περὶ τῆς ἀληθείας· καὶ τῶν μὲν ὑπὲρ τῆς
ἀληθείας πρὸς τοὺς ἀπιστοῦντας ἢ τοὺς ἀμφιβάλλοντας, τῶν δὲ περὶ τῆς ἀληθείας πρὸς τοὺς

τῆ διατύπωση τοῦ Ἀθηναγόρα, ἐπιχειρώντας νὰ καλύψει ἓνα εὐρὸ πλέγμα ἀντιρρήσεων ποὺ θεμελιώνονται εἴτε σὲ μία ἐρμηνευτικὴ διήθηση, ἢ ὁποία ἀξιολογεῖ τὴν ἀνάσταση τῶν σωμάτων ὡς κατάφωρη ἀμφισβήτηση τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας, εἴτε ἀφοροῦν ἐπιμέρους διασαφήσεις αὐτῆς τῆς διδασκαλίας. Πρῶτος ὁ ψευδο-Ἰουστίνος ἀπαντᾷ στοὺς «τετυφλωμένους τὰ τῆς καρδίας ὄμματα», οἱ ὁποῖοι προτείνουν ὡς ἀντεπιχειρημα τῆς ἀναστάσεως τὶς σωματικὲς κακοπάθειες καὶ παραμορφώσεις³, ἐνῶ συγχρόνως διαφωτίζει τὴν προβληματικὴ σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τῶν ἀναπαραγωγικῶν μορίων στὴ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάσταση ζωή⁴. Μὲ ἀπαράμιλλη πλαστικότητα καὶ περιγραφικὴ δύναμη ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας προσφέρει ἀπτὲς ἀποδείξεις ὑπὲρ τῆς ἀναστάσεως, ἀντλώντας τὰ παραδείγματά του ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τῶν ἡμερῶν καὶ τῶν ἐποχῶν, τὴν κίνηση τῶν οὐράνιων σωμάτων καὶ τὴν ἐποχικὴ ἀναγέννηση τῆς φύσεως,

εὐγνωμονοῦντας καὶ μετ' εὐνοίας δεχομένους τὴν ἀλήθειαν». Χρήσιμες παρατηρήσεις περὶ τῶν διπτῶν λόγων τοῦ Ἀθηναγόρα βλ. TORRANCE T. F., *Phusikos kai Theologikos logos, St. Paul and Athenagoras at Athens*, SJTh 41:1 (1988), 11-26. Βλ. ἐπίσης ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Περὶ Ἀναστάσεως*, I: «Ἐπειδὴ δὲ πολλοὺς ὁ ἀντικείμενος πολεμῶν οὐ παύεται, πολλαῖς δὲ καὶ ποικίλαις μεθόδοις πρὸς ἐπιβουλὴν χρηταί, πρὸς μὲν τοὺς πεπιστευκότας, ἵνα τούτους τῆς πίστεως ἀπαγάγῃ, πρὸς δὲ τοὺς ἀπίστους ἔτι, ἵνα μὴ πιστεύσωσιν, ἀναγκαῖον εἶναι μοι δοκεῖ καὶ ἡμᾶς, καθωπλισμένους τοῖς τῆς πίστεως λόγοις ἀτρώτοις οὖσιν, ἀντὶ πολεμεῖν αὐτῶν διὰ τοὺς ἀσθενεῖς».

3. ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Περὶ Ἀναστάσεως*, II: «Φασὶν οἱ χεῖρονα λέγοντες οὐκ εἶναι τῆς σαρκὸς ἀνάστασιν. Ἀδύνατον γὰρ εἶναι τὴν φθειρομένην καὶ διαλυομένην ταύτην συναχθῆναι εἰς τὸ αὐτό. Πρὸς δὲ τὸ ἀδύνατον καὶ ἀσύμφορον φασιν ὑπάρχειν τὴν ταύτης σωτηρίαν, καὶ κακίζουσιν αὐτὴν τὰ ἐλαττώματα προφέροντες, καὶ αὐτὴν μόνην τῶν ἁμαρτημάτων αἰτίαν ἀποφαίνονται, ὥστε, εἰ μέλλει, φασί, σὰρξ ἀνίστασθαι, καὶ τὰ ἐλαττώματα συναναστήσεται». IV: «Εἰ οὖν ἡ σὰρξ ἀνίσταται, καὶ τοιαύτη ἀνίσταται ὁποῖα κληθήσεται, ὥστε, εἰ μονόφθαλμος κληθήσεται, μονόφθαλμος ἀνίσταται, εἰ χωλός, χωλός, εἰ ἄλλο τι τοῦ σώματος ὑστεροῦν εἶη, τοῦτο καὶ ἐλάττων ὁ ἄνθρωπος ἀναστήσεται». Βλ. καὶ KIEL N., *Ps-Athenagoras De Resurrectione: Datierung und Kontextualisierung der dem Apologeten Athenagoras zugeschriebenen Auferstehungsschrift*, (Leiden, Boston: Brill, 2015), 294-309. PETREY T., *Resurrecting parts: Early Christians on desire, reproduction and sexual difference* (London-New York: Routledge, 2016), 19-29.

4. ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Περὶ Ἀναστάσεως*, III: «Εἰ ἡ σὰρξ ἀνίσταται, ἤτοι ὁλόκληρος ἀναστήσεται καὶ πάντα τὰ μόρια ἔχουσα ἢ ἀτελής. Ἄλλὰ τὸ μὲν ἑλλιπὴ μέλλειν αὐτὴν ἀνίστασθαι ἀδυναμίαν ἐμφαίνει τοῦ ἀνιστῶντος, εἰ τὰ μὲν ἠδυνήθη σῶσαι, τὰ δὲ οὐ. Εἰ δὲ πάντα τὰ μέρη καὶ τὰ μόρια ἔξει, δηλόν ὅτι ταῦτα λέγειν ὑπάρχειν μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν πῶς οὐκ ἄπονον, τοῦ σωτήρος εἰρηκότος· οὔτε γαμοῦσιν οὔτε γαμίσκονται, ἀλλ' ἔσονται ὡς ἄγγελοι ἐν τῷ οὐρανῷ; Οἱ δὲ ἄγγελοι, φασίν, οὔτε σάρκα ἔχουσιν οὔτε ἐσθίουσιν οὔτε συνοισιάζουσιν ὥστε οὐδὲ σαρκικὴ ἀνάστασις γενήσεται [...] Φασὶ τοίνυν· Εἰ ὁλόκληρον ἀναστήσεται τὸ σῶμα καὶ τὰ μόρια αὐτοῦ πάντα ἔξει, ἀνάγκη δὲ καὶ τὰ ἔργα τῶν μορίων ὑπάρξαι· μήτραν μὲν κνίσκειν, σπερματίζειν δὲ μόριον ἀνδρός, καὶ τὰ λοιπὰ δὲ ὁμοίως». Τὸ ἴδιο ἐπιχειρημα ἐπαναλαμβάνεται στὸν διάλογο *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως* τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Νύσσης, GNO III, 3, 110-111 (PG 46, 144C).

ὕμνωντας τὴ σοφία καὶ τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ⁵. Ὁ Ἀθηναγόρας καὶ ὁ Τατιανὸς τέλος ἀποδοκιμάζουν ἔντονα ὄσους ἀποδίδουν ιδιότητες τῆς ἀσθενοῦς καὶ πτωχῆς ἀνθρώπινης διάνοιας στὸ Θεὸ καί, μὲ παρόμοια γλῶσσα καὶ συγγενῆ ἐπιχειρηματολογία, διαβεβαιώνουν ἐμφατικά ὅτι Αὐτὸς ποὺ πρὶν ἀπὸ τὴ δημιουργία κάθε ὄντος γνώριζε τὴ σύσταση καὶ τὴ φύση τῶν στοιχείων ποὺ θὰ συναποτελέσουν τὸ ὑλικό του σῶμα, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ γνωρίζει τὴ φύση τῶν σωμάτων ποὺ θὰ ἀναστηθοῦν ἢ τὴ θέση, ποὺ κάθε ἀνθρώπινο μόριο κατέληξε ἀναμιγνύμενο μὲ τὸ συγγενές του στοιχεῖο⁶.

5. ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, I. XIII: «Εἰ γὰρ βούλει, κατανοήσον τὴν τῶν καιρῶν καὶ ἡμερῶν καὶ νυκτῶν τελευτήν, πῶς καὶ αὐτὰ τελευτᾷ καὶ ἀνίσταται. Τί δὲ καὶ οὐχὶ ἢ τῶν σπερμάτων καὶ καρπῶν γινομένη ἐξανάστασις, καὶ τοῦτο εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ἀνθρώπων; [...] Εἰ δὲ καὶ θαυμασιώτερον θέαμα θέλεις θεάσασθαι γινόμενον πρὸς ἀπόδειξιν ἀναστάσεως, οὐ μόνον τῶν ἐπιγείων πραγμάτων ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν οὐρανῷ, κατανοήσον τὴν ἀνάστασιν τῆς σελήνης τὴν κατὰ μῆνα γενομένην, πῶς φθίνει ἀποθνήσκει ἀνίσταται πάλιν. [...] ταῦτα δὲ πάντα ἐνεργεῖ ἢ τοῦ Θεοῦ σοφία, εἰς τὸ ἐπιδείξει καὶ διὰ τούτων ὅτι δυνατὸς ἐστὶν ὁ Θεὸς ποιῆσαι τὴν καθολικὴν ἀνάστασιν ἀπάντων ἀνθρώπων».

6. ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, II: «τοῦτο δὲ ποιήσουσιν, ἐὰν δεῖξαι δυναθῶσιν ἢ ἀδύνατον ὄν τῷ Θεῷ ἢ ἀβούλητον τὰ νεκρωθέντα τῶν σωμάτων ἢ καὶ πάντῃ διαλυθέντα πάλιν ἐνώσασιν καὶ συναγαγῆναι πρὸς τὴν τῶν αὐτῶν ἀνθρώπων σύστασιν. ἐὰν δὲ τοῦτο μὴ δύνηται, παυσάσθωσαν τῆς ἀθέου ταύτης ἀπιστίας καὶ τοῦ βλασφημεῖν ἃ μὴ θέμις· ὅτι γὰρ οὔτε τὸ ἀδύνατον λέγοντες ἀληθεύουσιν οὔτε τὸ ἀβούλητον, ἐκ τῶν ἡθησομένων γενήσεται φανερόν. Τὸ ἀδύνατον τινι γινώσεται κατ' ἀλήθειαν τοιοῦτον ἢ ἐκ τοῦ μὴ γινώσκον τὸ γενησόμενον ἢ ἐκ τοῦ δύναμιν ἀρκοῦσαν μὴ ἔχειν πρὸς τὸ ποιῆσαι καλῶς τὸ ἐγνωσμένον. ὃ τε γὰρ ἀγνοῶν τι τῶν γενέσθαι δεόντων οὐκ ἂν οὔτ' ἐγχειρήσῃ οὔτε ποιῆσαι δυναθῆι τὸ παράπαν ὅπερ ἀγνοεῖ, ὃ τε γινώσκων καλῶς τὸ ποιηθῶσόμενον καὶ πόθεν γένοιτ' ἂν καὶ πῶς, δύναμιν δὲ ἢ μὴδ' ὅλως ἔχων πρὸς τὸ ποιῆσαι τὸ γινωσκόμενον ἢ μὴ ἀρκοῦσαν ἔχων, οὐκ ἂν ἐγχειρήσειεν τὴν ἀρχήν, εἰ σφρονοῖ καὶ τὴν ἰδίαν ἐπισκέψαιτο δύναμιν, ἐγχειρήσας δὲ ἀπερισκέπτως οὐκ ἂν ἐπιτελέσειεν τὸ δόξαν. ἀλλ' οὔτε ἀγνοεῖν τὸν Θεὸν δυνατὸν τῶν ἀναστησομένων σωμάτων τὴν φύσιν κατὰ τε μέρος ὅλον καὶ μόριον οὔτε μὴ ὅποι χωρεῖ τῶν λυομένων ἕκαστον καὶ ποῖον τοῦ στοιχείου μέρος δέδεκται τὸ λυθὲν καὶ χωρήσαν πρὸς τὸ συγγενές, κἂν πάνυ παρ' ἀνθρώποις ἀδιάκριτον εἶναι δοκῇ τὸ τῷ παντὶ πάλιν προσφυῶς ἠνωμένον. ᾧ γὰρ οὐκ ἠγγόητο πρὸ τῆς οἰκείας ἕκαστου συστάσεως οὔτε τῶν γενησομένων στοιχείων ἢ φύσις, ἐξ ὧν τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα, οὔτε τὰ μέρη τούτων, ἐξ ὧν ἐμελλεν λήψεσθαι τὸ δόξαν πρὸς τὴν τοῦ ἀνθρωπείου σώματος σύστασιν, εὐδὴλον ὡς οὐδὲ μετὰ τὸ διαλυθῆναι τὸ πᾶν ἀγνοηθήσεται ποῦ κεχώρηκεν ἕκαστον ὧν εἴληφεν πρὸς τὴν ἕκαστου συμπλήρωσιν». III: «Εἰ γὰρ μὴ ὄντα κατὰ τὴν πρώτην σύστασιν ἐποίησεν τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα καὶ τὰς τούτων ἀρχάς, καὶ διαλυθέντα καθ' ὃν ἂν τύχῃ τρόπον, ἀναστήσει μετὰ τῆς ἴσης εὐμαρείας· ἐπ' ἴσης γὰρ αὐτῷ καὶ τοῦτο δυνατὸν. Καὶ τῷ λόγῳ βλάβος οὐδὲν, κἂν ἐξ ὕλης ὑποθῶνται τινὲς τὰς πρώτας ἀρχάς, κἂν ἐκ τῶν στοιχείων ὡς πρώτων τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων, κἂν ἐκ σπερμάτων. Ἦς γὰρ ἐστὶ δυνάμει καὶ τὴν παρ' αὐτοῖς νενομισμένην ἄμορφον οὐσίαν μορφῶσαι καὶ τὴν ἀνείδεον καὶ ἀδιακόσμητον πολλοῖς καὶ διαφόροις εἶδεσιν κοσμήσαι καὶ τὰ μέρη τῶν στοιχείων εἰς ἓν συναγαγῆναι καὶ τὸ σπέρμα ἐν ὃν καὶ ἀπλοῦν εἰς πολ-

Ἔχει σημασία πάντως νὰ ἐστιάσουμε σέ ἓνα ἐκ τῶν ἀντεπιχειρημάτων ποῦ ὁ ἐθνικός κόσμος πρόταξε ἐναντία στή Χριστιανική διδασκαλία γιά τήν ἀνάσταση τῶν σωμάτων, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον. Ὁ κεντρικός του πυρήνας διατυπώνεται ὡς ἐξῆς: πολλοὶ ἄνθρωποι βρῖσκουν τὸν θάνατο σὲ ναυάγια ἢ λόγῳ πνιγμοῦ σὲ κάποιο ποτάμι. Ἄλλοι πέφτουν κατὰ τὴ διάρκεια ἐνὸς πολέμου καὶ εἶναι πιθανὸν νὰ μὴν τύχουν ταφῆς. Σὲ ἀμφοτέρες τὶς περιπτώσεις τὰ σώματα τῶν ἀποθανόντων γίνονται βορὰ εἴτε σὲ ψάρια, εἴτε σὲ ἄγρια ζῶα. Ἐφεξῆς, τὸ ἐπιχείρημα διαρθρῶνεται σὲ δύο διανοητικές προκλήσεις. Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη, τὰ μόρια ποῦ συναπαρτίζουν τὰ σώματα τῶν θανόντων διασπῶνται, καθὼς κάθε ζῶο ἀποσπᾷ τὰ ἀπαραίτητα τεμάχια γιά τὴν τροφή του. Τὸ σῶμα διαμοιράζεται σὲ ἓνα πλῆθος ζῶων καί, διὰ τῆς διαδικασίας τῆς πέψης, ἀφομοιώνεται στὸν ὀργανισμό τους. Τοῦτο συνεπάγεται ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐπανάκτηση καὶ ἡ ἐπαναγωγή τῶν ἀνθρώπινων μορίων στὴν ἀρχική τους κατάσταση, καθὼς τοῦτα διασκορπίστηκαν καὶ διὰ τῆς πέψης ἤδη ἀφομοιώθηκαν στὴν ὀργανική δομὴ διαφόρων ζῶων. Ἡ δεύτερη πρόκληση πάντως κλιμακώνει αὐτὴ τὴν περιπτωσιολογία καθὼς εἰσάγει στὸ ἐπιχείρημα τὸ ἐνδεχόμενο κάποια ἀπὸ τὰ ζῶα ποῦ κατανάλωσαν νεκρὰ ἀνθρώπινα σώματα νὰ εἶναι κατάλληλα γιά τὴ διατροφή τοῦ ἀνθρώπου. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση,

λά διελεῖν καὶ τὸ ἀδιάρθρωτον διαρθρῶσαι καὶ τῷ μὴ ζῶντι δοῦναι ζωὴν, τῆς αὐτῆς ἐστὶν καὶ τὸ διαλελυμένον ἐνώσαι καὶ τὸ κείμενον ἀναστήσαι καὶ τὸ τεθνηκὸς ζωοποιῆσαι πάλιν καὶ τὸ φθαρτὸν μεταβαλεῖν εἰς ἀφθαρσίαν». ΤΑΤΙΑΝΟΣ, *Πρὸς Ἑλλήνας*, VI, I-II: «Ὡσπερ γὰρ οὐκ ὦν πρὶν ἢ γενέσθαι τίς ἤμην οὐκ ἐγίνωσκον, μόνον δὲ ἐν ὑποστάσει τῆς σαρκικῆς ὕλης ὑπῆρχον, γεγονὼς δὲ ὁ μὴ πάλαι διὰ τῆς γενέσεως τὸ εἶναι πεπίστευκα· τὸν αὐτὸν τρόπον ὁ γενόμενος καὶ διὰ θανάτου μηκέτ' ὦν αὐθὶς τε μηκέθ' ὀρώμενος ἔσομαι πάλιν ὡσπερ μὴ πάλαι γεγονὼς εἶτα γεννηθείς. Κἂν πῦρ ἐξαφανίσῃ μου τὸ σαρκίον, ἐξατμισθεῖσαν τὴν ὕλην ὁ κόσμος κεχώρηκε· κἂν ἐν ποταμοῖς κἂν ἐν θαλάσσαις ἐκδαπανηθῶ κἂν ὑπὸ θηρίων διασπασθῶ, ταμείους ἐναπόκειμαι πλουσίῳ δεσπότῳ. Καὶ ὁ μὲν πτωχὸς καὶ ἄθεος οὐκ οἶδεν τὰ ἀποκείμενα, θεὸς δὲ ὁ βασιλεύων, ὅτε βούλεται, τὴν ὀρατὴν αὐτῷ μόνον ὑπόστασιν ἀποκαταστήσει πρὸς τὸ ἀρχαῖον». Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ τακτικὴ τῶν διωκτῶν τῶν Χριστιανῶν νὰ καίνε τὰ σώματα τῶν μαρτύρων, ὥστε νὰ τοὺς στερῆσουν τὴν ἐλπίδα τῆς ἀναστάσεως. ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, V. 1. 62-63: «τούτοις ἐξῆς μεθ' ἑτέρα φασιν· «τὰ οὖν σώματα τῶν μαρτύρων παντοίως παραδειγματισθέντα καὶ αἰθριασθέντα ἐπὶ ἡμέρας ἕξ, μετέπειτα καέντα καὶ αἰθαλωθέντα ὑπὸ τῶν ἀνόμων κατεσαρῶθη εἰς τὸν Ροδανὸν ποταμὸν πλησίον παραρρέοντα, ὅπως μὴδὲ λείψανον αὐτῶν φαίνεται ἐπὶ τῆς γῆς ἔτι. καὶ ταῦτ' ἔπραττον ὡς δυνάμενοι νικῆσαι τὸν θεὸν καὶ ἀφελέσθαι αὐτῶν τὴν παλιγγενεσίαν, ἵνα, ὡς ἔλεγον ἐκεῖνοι, «μηδὲ ἐλπίδα σχῶσιν ἀναστάσεως, ἐφ' ἣ πεποιθότες ξένην τινὰ καὶ καινὴν εἰσάγουσιν ἡμῖν θρησκείαν καὶ καταφρονοῦσι τῶν δεινῶν, ἔτοιμοι καὶ μετὰ χαρᾶς ἤγοντες ἐπὶ τὸν θάνατον· νῦν ἴδωμεν εἰ ἀναστήσονται καὶ εἰ δύναται βοηθῆσαι αὐτοῖς ὁ θεὸς αὐτῶν καὶ ἐξελέσθαι ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν».

τὸ ζῶο πὸν θὰ ἀποτελέσει ἀνθρώπινη τροφή θὰ καταστῆ ἀγωγὸς διέλευσης τῶν ἀρχικῶν ἀνθρωπίνων μορίων σὲ ἄλλον ἀνθρώπινο ὄργανισμό. Μὲ ὁδηγὸ αὐτὴ τὴν τελευταία περίπτωση ἢ συλλογιστικὴ του ἐπιχειρήματος καταλήγει ὅτι ἢ ἀνάσταση τῶν σωμάτων εἶναι ἀνέφικτη γιὰ δύο λόγους: πρῶτον, ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατον τὰ ἴδια ἀνθρώπινα μόρια νὰ ἀναστηθοῦν μὲ δύο διαφορετικὰ σώματα, δηλαδή τὸ σῶμα πὸν ἔγινε βορὰ στὰ ζῶα καὶ τὸ σῶμα πὸν τράφηκε μὲ ἀνθρώπινα μόρια διὰ μέσου του ζώου. Δεύτερον, ἐπειδὴ τὸ ἀρχικὸ ἀνθρώπινο σῶμα θὰ ἀναστηθεῖ ἀτελές, καθὼς θὰ στερεῖται μορίων τῆς ἀρχικῆς του σύστασης, ἐνῶ τὸ ἄλλο ἑτερομερές, καθὼς θὰ περιλαμβάνει μόρια ξένα πρὸς τὴν πρωταρχικὴ του σύσταση.

Τούτῃ ἢ ἐκδοχὴ τοῦ ἀντεπιχειρήματος, πὸν γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζεται στὸ *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* τοῦ Ἀθηναγόρα, μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ἀπὸ χρονολογικὴ ἄποψη (2^{ος} αἰ.) ὡς πρωταρχικὴ⁷. Οἱ ὑπόλοιπες μεταγενέστερες ἀναφορὲς του στὴν ἀπολογητικὴ γραμματεία μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν ὡς ἀναμορφώσεις ἀπὸ μεταβαλλόμενες ὀπτικὲς γωνίες καὶ ἀπολογητικὲς ἀνάγκες.

7. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, IV: «Οὔτοι δὲ γέ φασιν πολλὰ μὲν σώματα τῶν ἐν ναυαγίοις ἢ ποταμοῖς δυσθανάτων ἰχθύσιν γενέσθαι τροφήν, πολλὰ δὲ τῶν ἐν πολέμοις θνησκόντων ἢ κατ' ἄλλην τινα τραχυτέραν αἰτίαν καὶ πραγμάτων περίστασιν ταφῆς ἀμοιρούντων τοῖς προστυγχάνουσιν ζῴοις προκεῖσθαι βοράν. Τῶν οὖν οὕτως ἀναλισκομένων σωμάτων καὶ τῶν ταῦτα συμπληρούντων μερῶν καὶ μορίων εἰς πολὺ πλῆθος ζῴων διαθρυπτομένων καὶ διὰ τῆς τροφῆς τοῖς τῶν τρεφομένων σώμασιν ἐνουμένων, πρῶτον μὲν τὴν διάκρισιν τούτων φασὶν ἀδύνατον, πρὸς δὲ ταῦτα τὸ δεύτερον ἀπορώτερον. Τῶν γὰρ τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων ἐκβοσκοθηθέντων ζῴων, ὅποσα πρὸς τροφήν ἀνθρώποις ἐπιτήδεια, διὰ τῆς τούτων γαστρὸς ἰόντων καὶ τοῖς τῶν μετελιηφότων σώμασιν ἐνουμένων, ἀνάγκη εἶναι πᾶσαν τὰ μέρη τῶν ἀνθρώπων, ὅποσα τροφή γέγονεν τοῖς μετελιηφόσι ζῴοις, πρὸς ἕτερα τῶν ἀνθρώπων μεταχωρεῖν σώματα, τῶν μεταξὺ τούτοις τραφέντων ζῴων τὴν ἐξ ὧν ἐτράφησαν τροφήν διαπορθμευόντων εἰς ἐκείνους τοὺς ἀνθρώπους ὧν ἐγένετο τροφή [...] ἔκ τε τούτων κατασκευάζουσιν, ὡς νομίζουσιν, ἀδύνατον τὴν ἀνάστασιν, ὡς οὐ δυναμένων τῶν αὐτῶν μερῶν ἑτέροις τε καὶ ἑτέροις συναναστήναι σώμασιν, ἀλλ' ἦτοι τὰ τῶν προτέρων συστήναι μὴ δύνασθαι, μετεληλυθόντων τῶν ταῦτα συμπληρούντων μερῶν πρὸς ἑτέρους, ἢ τούτων ἀποδοθέντων τοῖς προτέροις ἐνδεῶς ἔξιν τὰ τῶν ὑστέρων». Γιὰ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὸ ἱστορικὸ της διαμάχης γιὰ τὴν ἀνάσταση τῶν σωμάτων ἀνάμεσα στὸν ἐθνικὸ καὶ τὸν Χριστιανικὸ κόσμο καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀντεπιχειρήματος πὸν ἐξετάζουμε, ἰδιαίτερος χρήσιμος γιὰ αὐτὴ τὴν ἐργασία ὑπῆρξαν οἱ ἀκόλουθες μελέτες: POUADERON B., *Athénagore d' Athènes. Philosophe Chrétien* (σειρὰ «Théologie Historique» 82, Paris: Beauchesne, 1989), 82-88. BYNUM C. W., *The resurrection of the body in Western Christianity, 200-1336* (New York: Columbia University Press, 1996), 21-43. LONA H., *Über die Auferstehung des Fleisches: Studien zur frühchristlichen Eschatologie* (Berlin-New York: De Gruyter, 1993), 27-90. LEHTIPUU O., *Debates over the resurrection of the dead: constructing early Christian identity* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 109-157. KIEL, *Ps-Athenagoras*, 729-732.

Ἔτσι, ὁ Τατιανός (ἐπίσης τὸν δεύτερο αἰῶνα) ἐπαναλαμβάνει τὸ ἀντεπιχειρήμα μὲ μία περισσότερη συμπτυκνωμένη μορφή, ἐνῶ λίγο ἀργότερα καὶ τὸ ἴδιο ἐλλειπτικὰ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Minucius Felix καὶ μέσω αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Τερτυλλιανὸ (2^{ος}-3^{ος} αἰ.)⁸. Ὡστόσο ὁ Α. Harnack μὲ βάση τὴν ἀντέκθεση τοῦ Μακαρίου Μάγνης (4^{ος}-5^{ος} αἰ.), ὅπως παρουσιάζεται στὸ ἀποσπασματικὰ διασωθὲν σύγγραμμά του Ἐπιχειρηματικὸς, ἀπέδωσε τὸ ἐπιχειρηματὸν Πορφύριον⁹, ἀναγνωρίζοντάς το ὡς τεμάχιο τοῦ ἀπολεσθέντος συγγράμματός του *Κατὰ Χριστιανῶν*, ἐνῶ ἐπικαλεῖται καὶ τὴ συμπληρωματικὴ μαρτυρία τῶν ψευδῶ-Ἰουστι-

8. ΤΑΤΙΑΝΟΣ, *Πρὸς Ἑλληνας*, I, II: «Κὰν πῦρ ἐξαφανίσῃ μου τὸ σαρκίον, ἐξατμισθεῖσαν τὴν ὕλην ὁ κόσμος κεχώρηκε: κὰν ἐν ποταμοῖς κὰν ἐν θαλάσσαις ἐκδαπανηθῶ κὰν ὑπὸ θηρίων διασπασθῶ, ταμίεις ἐναπόκειμαι πλουσίου δεσπότη. Minucius Felix, *Octavianus*, XI, 5 καὶ XXX, 1-6 (ἐκδ. Rendall G. H., *Tertullian-Minucius Felix*, Loeb Classical Library, London: Harvard University Press, 1931), 342 καὶ 407-409. Τερτυλλιανός, *De resurrectione carnis* XXXII. PL 2, 839C-840A. Kiel, *Ps-Athenagoras*, 214-223. Ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν ἐθνικῶν κατὰ τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας περὶ τῆς ἀναστάσεων τῶν σωμάτων βλ. Geffcken J., *Zwei Griechische Apologeten* (Leipzig-Berlin: B. G. Teubner, 1907), 301, ὑπόσ. 1. Περισσότερα γιὰ τὴ σχέση Τερτυλλιανοῦ – Μ. Felix βλ.: Baehrens W. A., *Minucius Felix und Tertullians Apologeticum*, *ZNW* 23:1 (1924), 110-122. Hinnisdaels G., *L' Octavius de Minucius Felix et l' Apologetique de Tertullien* (Bruxelles: Hayez, 1924). Schmidt J., *Minucius Felix oder Tertullian?* (Borna-Leipzig: Universitätsverlag von Robert Noske, 1932).

9. Νωρίτερα ἀπὸ τὸν Harnack πάντως, ὁ DUCHESNE L., *De Macario Magnete et scriptis ejus* (Paris: Klincksieck, 1877), 18-22 ὑπέδειξε τὸ ἔργο *Φιλαλήθης* τοῦ νεοπλατωνικοῦ ἐπάροχου τῆς Βιθυνίας Ἰεροκλέους (4^{ος} αἰ.). Κρίσεις ἐπὶ τῆς μεθόδου τοῦ Harnack, καθὼς καὶ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα περὶ ἀμφιβαλλόμενων καὶ νεοφανῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Πορφύριου βλ. τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη τῆς MAGNY A., «Porphyry in fragments: Jerome, Harnack and the problem of reconstruction», *JEChS* 18:4 (2010), 515-555, καθὼς καὶ BARNES T. D., «Porphyry Against the Christians. Date and attribution of the fragments», *JTS* 24: 2, (1973), 424-442. BENOIT A., «Le «contra Christianos» de Porphyre: ou en est la collecte des fragments?» στὸ A. BENOIT - M. PHILONENKO - C. VOGEL (ἐπιμ.) *Paganisme, Judaïsme, Christianisme: Influences et affrontements dans le monde antique: Mélanges M. Simon*, (Paris: Boccard, 1978), 261-275. MEREDITH A., *Porphyry and Julian against the Christians*, ANRW II. 23.2 (1980), κυρίως 1125-1137. SCHOTT J. M., «Porphyry on Christians and others: “Barbarian wisdom”, identity politics and anti-Christian polemics in the eve of the great persecution», *JEChS* 13:3 (2005), 282-288. BOCHET I., *The role of Scripture in Augustines controversy with Porphyry*, *Augustinian Studies* 41:1 (2010), κυρίως 8-13. Ἐχει μεγάλη σημασία νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ πὼς ὁ GRANT R., *Athenagoras or Pseudo-Athenagoras*, *HThR* 47 (1954), 124, καὶ ὁ KIEL, *Ps-Athenagoras*, 208-210, ἐντοπίζουν μίαν παραλλαγὴν τοῦ ἀντεπιχειρηματὸς κατὰ τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων στὸν ΣΕΝΕΚΑ, *Ἐπιστ.* 92,34. (Seneca, *Ad Lucillum epistulae morales*, τόμ. III, ἀγγλικὴ μετάφραση R. M. GUMMERE, Loeb Classical Library, London-New York, 1920), 469, ὁ ὁποῖος φαίνεται πὼς ἀπηχεῖ ἀπόψεις τοῦ νεοπλατωνικοῦ Ποσειδωνίου.

νειων κειμένων, τὰ ὁποῖα ἀποδίδει στὸν Διόδωρο Ταρσοῦ (4^{ος} αἰ)¹⁰. Ἐν ὁ Ἄθη-
ναῖος ἀπολογητὴς ὑπῆρξε ὄντως ὁ συντάκτης τοῦ *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*¹¹ ἢ

10. ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΜΑΓΝΗΣ, Ἐποικριτικός, IV, 24. (ἔκδ. HARNACK A., *Porphyrus, «Gegen die Christen» 15 Bücher. Zeugnisse, Fragmente und Referate*, Berlin: Verlag de Königlich Akademie der Wissenschaften, 1916), 102: 11-19: «Πολλοὶ γὰρ ἐν θαλάττῃ πολλάκις ἀπόλοντο καὶ ὑπὸ ἰχθύων ἀνηλώθη τὰ σώματα, πολλοὶ δ' ὑπὸ θηρίων καὶ ὀρνέων ἐβρώθησαν. Πῶς οὖν τὰ σώματα αὐτῶν ἐπανελευθῆν οἷόν τε; Φέρε γὰρ τὸ λεχθὲν λεπτῶς βασιανίσωμεν. Οἷον ἐνανάγησέ τις, εἴτα τρίγλαι τοῦ σώματος ἐγεύσαντο, εἴθ' ἀλιεύσαντές τινες καὶ φαγόντες ἐσφάγησαν καὶ ὑπὸ κυνῶν ἐβρώθησαν, τοὺς κύνας ἀποθανόντας κόρακες παμελλεῖ καὶ γύπες ἐθουήσαντο. Πῶς οὖν συναχθήσεται τὸ σῶμα τοῦ ναυαγήσαντος διὰ τοσοῦτων ἐξαναλωθῆν ζώων». ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΤΑΡΣΟΥ, Ἐρωτήσεις ἑλληνικαὶ πρὸς τοὺς Χριστιανούς, XIV-XV. (HARNACK, *Porphyrus, «Gegen die Christen»*), 101: 11-17: «Εἰ δεῖ, φησί, σφους ἀνίστασθαι τοὺς τελευτηκότας, πῶς, εἰ συμβαίῃ ἀνθρώπων ἀποθανεῖν εἰς θάλατταν, εἴτα βρωθέντα τοῦτον ὑπὸ ἰχθύων, αἷθις ὑπὸ ἄλλων ἀνθρώπων καταβρωθῆναι διὰ μέσων τῶν ἰχθύων. Πῶς ἂν ἀναλάβοι τὰς σάρκας τὰς εἰς ἄλλους ἀνθρώπους ἀναδαπανηθείσας; Ἡ γὰρ τοῦτον ἀνάγκη παρὰ τὰς σάρκας ἀναστῆναι, ἄς ἔφαγον οἱ ἄλλοι ἀνθρώποι διὰ μέσων τῶν ἰχθύων, καθὼς πολλάκις εἰρηται, ἢ ἐκείνους. Μέλη τῶν ἑαυτῶν σαρκῶν ἀπαιτουμένους. Ἀποθέσθαι καὶ ἐλλίπεις γενέσθαι, ἵνα ἀποπληρώσωσι τὸ ἐλλείπον τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀδικῶς καταβρωθέντων». COOK, *The interpretation of the New Testament*, 241-246. Γιὰ τὸν Μακάριο Μάγνης, καθὼς καὶ τὴν πατρότητα τῶν ψευδο-Ἰουστίνειων κειμένων, βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ Π. Κ., Ἑλληνικὴ Πατρολογία, τόμ. Γ' (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 1987), 298-303. CRAFER T. W., «Macarius Magnes, a neglected apologist», *JThS* 8 (1907), 546-571.

11. Σχετικὰ μὲ τὴν πατρότητα τοῦ *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* πρῶτος ὁ KESELING P., *Athenagoras*, RAC I (1950), 881 ἀμφισβήτησε πῶς ὁ Ἄθηναῖος ἀπολογητὴς ὑπῆρξε ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου, ἐνῶ στὸ ἴδιο μῆκος κύματος, ὥστόσο μὲ μεγαλύτερο ἀντίκτυπο, ἀκολούθησε ὁ Grant, *Athenagoras or Pseudo-Athenagoras*, 121-129, ὁ SCHOEDEL W. R., (μτφρ.), *Athenagoras, «Legatio» and «De Resurrectione»* (Oxford: Clarendon Press, 1972), xxv-xxxiii, ὁ LONA H., *Bemerkungen zu Athenagoras und Pseudo-Athenagoras*, VC 42:4 (1988), 352-363 καὶ ὁ RUNIA D. T., *Verba Philonica, ΑΓΑΜΑΤΟΦΟΡΕΙΝ, and the authenticity of the De Resurrectione attributed to Athenagoras*, VC 46:4 (1992), 321-325. Τὶς θέσεις τοῦ Grant ἀμφισβήτησε ὁ POUDERON B., «L'authenticité du traité sur la resurrection attribué à l'apologiste Athenagoras», VC 40:3 (1986), κυρίως 232-241, ὁ ὁποῖος μέσῳ μίας ἐκτενοῦς συγκριτικῆς μελέτης τῶν δύο κειμένων ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἄθηναῖο ἀπολογητὴ (*Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν καὶ Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν*) ὑποστήριξε ὅτι ἀμφότερα τὰ ἔργα ὄντως προέρχονται ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Ἄθηναγόρα, ἐνῶ στίς ἀκόλουθες μελέτες τοῦ ἀναίρει ἀντίθετες ἐπιχειρηματολογίες καὶ ὑπερασπίζεται τὴν ἀθηναγόρεια προέλευση τοῦ ἔργου: «La chair et le sang. Encore sur l'authenticité du traité d'Athénagore», VC 44:1 (1990), 1-5. *Athenagoras: «Supplique au sujet des Chrétiens»?* Et, «Sur la Resurrection des morts» (σειρὰ Sources Chrétiennes 379, Paris: Cerf, 1992), 33-34. «Apologetica: Encore sur l'authenticité du «De Resurrectione» d'Athénagore», *Rev.Sc.Rel.* 67:3 (1993), 23-40. Ἐπεὶ τῆς ἀθηναγόρεια προέλευσης τοῦ *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* τάχθη καὶ ὁ RANKIN, *Athenagoras. Philosopher and theologian*, 33-40. Τὸ ἴδιο ἐμβριθῶς πάντως ἢ ZEEGERS VAN DER VORST N., «La paternité Athénagorienne du «De Resurrectione»», *RHE* 87:2 (1992), 333-373, ἀναίρεσε τὰ πορίσματα τοῦ POUDERON, ὑποστηρίζοντας ὅτι τὰ ἔργα ποὺ ἀπο-

χρονολογική απόσταση ἑνὸς περιπτου αἰῶνος ἀνάμεσα στοὺς δύο συγγραφεῖς δὲν δικαιολογεῖ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἐπιχειρήματος στὸ *Κατὰ Χριστιανῶν* τοῦ Πορφυρίου, κάτι ποὺ ὁ Αὐγουστίνος ἤδη ἀπὸ τὸν τέταρτο αἰῶνα εἶχε ἐπισημάνει, ἀμφισβητώντας τὴν πορφύρεια προέλευση ὀρισμένων ἐκ τῶν ἀντιρρήσεων κατὰ τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων. Ἐπομένως, τούτη ἡ διανοητικὴ πρόκληση εἴτε προϋπήρχε σὲ κάποιον ὀπλοστάσιο ἐπιχειρημάτων κατὰ τῶν Χριστιανῶν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἴσως ἄντλησε καὶ ὁ Πορφύριος, εἴτε, κατὰ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Αὐγουστίνου, ὁ ἀρχικὸς ἐμπνευστὴς του τὸ ἀπέδωσε στὸν Πορφύριο, ὥστε νὰ προσδώσει στὶς θέσεις του τὸ ἀδιαφιλονίκητο κῦρος τοῦ διακεκριμένου νεοπλατωνικοῦ¹². Μία δευτέρη πρόταση πάντως, ὅσον ἀφορᾷ τὴν προέλευση τῆς

δίδονται στὸν ἀπολογητὴ Ἀθηνάγορα ἐκπονήθηκαν ἀπὸ δύο διαφορετικοὺς συγγραφεῖς. Προσφάτως πάντως ὁ KIEL, *Ps-Athenagoras*, 734-735 παρατηρεῖ πὺς ἡ ἐπιρροή τοῦ Γαληνοῦ στὸ ἔργο τοῦ Ἀθηνάγορα (βλ. παρακάτω, ὑποσ. 25) ἐνδεχομένως ἀποτελεῖ ἔνδειξη τόσο γιὰ τὴν πατρότητα, ὅσο καὶ γιὰ τὴ χρονολόγησή τοῦ ἔργου.

12. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Retractationes* II,XXXI, PL 32, 643: «Sed non eum esse arbitror Porphyrium Siculum illum, cuius celeberrima est fama» *Epist.* 102, 2, 8. PL 33, 375: «Item alia proposuerunt, quae dicerent de Porphyrio Contra Christianos tamquam ualidiora decerpta». Βλ. ἐπιπλέον BEATRICE P. F., *On the title of Porphyrys treatise against the Christians*, στὸ G. Sfameni Gasparro (ἐπιμ.), «ΑΓΑΘΗ ΕΛΠΙΣ: studi storico-religiosi in onore di Ugo Bianchi», (Roma: L' Erma, 1994), 221-235. BOCHET, *The role of Scripture*, 10-18, ὅπου καὶ πλουσία βιβλιογραφία. MAGNY A., *How important were Porphyrys anti-Christian ideas to Augustine?* SP LIV (2012), 1-7. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησή τοῦ *Κατὰ Χριστιανῶν*, ὁ CAMERON A., «The date of the *κατὰ χριστιανῶν*», *CQ* (n.s.) 17 (1967), 382-384 στηρίζεται σὲ μαρτυρία τοῦ ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 6. 19, 2 καὶ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῶν ἐτῶν 271-275. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ BARNES, *Porphyry «Against the Christians»*, 424-442 προτείνει ὡς terminus post quem τὸ ἔτος 300. Ἐπιπλέον ἐπ' αὐτοῦ βλ. CROKE B., *The era of Porphyrys anti-Christian polemics*, *JRH* 13:1 (1984), 1-14. MEREDITH, *Porphyry and Julian against the Christians*, κυρίως 1125-1137. SCHOTT, *Porphyry on Christians and others*, κυρίως 282-288 καθὼς καὶ τὶς ἐνδιαφέρουσες πρόσφατες παρατηρήσεις τοῦ GOULET R., «Hypothèses récentes sur le traité de Porphyre «Contre les Chrétiens»», στὸ M. NARCY - H. REBILLARD (ἐπιμ.), *Hellénisme et christianisme* (Villeneuve d' Ascq: Presse Universitaires du Septentrion, 2004), 61-109. Ἄς σημειωθεῖ καταληκτικὰ ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦ Πορφυρίου καταδικάστηκε ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο, κατὰ τὴν πρώτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο (ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, I. 9, 30: «Ὡσπερ τοῖνυν Πορφύριος ὁ τῆς θεοσεβείας ἐχθρὸς, συντάγματα παράνομα κατὰ τῆς θρησκείας συστησάμενος, ἄξιον εὖρετο μισθόν, καὶ τοιοῦτον ὥστε ἐπονειδίον μεν αὐτὸν πρὸς τὸν ἐξῆς γενέσθαι χρόνον καὶ πλείστης ἀναπλησθῆναι κακοδοξίας, ἀφανισθῆναι δὲ τὰ ἀσεβῆ αὐτοῦ συγγράμματα»), ὥσπου μὲ κοινὸ ἔδικτο τοῦ Μ. Θεοδοσίου καὶ τοῦ Βαλεντινιανοῦ τὸ 448 τὸ ἔργο παραδόθηκε στὴν πυρὰ. *Codex Iustinianus*, (ἔκδ. KRUEGER P. Berolini: A. Weidmannos, 1877), 1,13: «Θεσπίζομεν πάντα ὅσα Πορφύριος ὑπὸ τῆς ἑαυτοῦ μανίας ἐλανθόμενος κατὰ τῆς εὐσεβοῦς τῶν χριστιανῶν θρησκείας συνέγραψε, παρ' οἰωδήποτε εὐρισκόμενα πυρὶ παραδίδοσθαι».

διανοητικής πρόκλησης που εξετάζουμε, υποδεικνύει την άρνητική αποτίμηση της διδασκαλίας περί της αναστάσεως των σωμάτων από τον Ψωριγένη. Στην αντίθεσή του κατά των ψωριγενικών απόψεων, ο Μεθόδιος Ὀλύμπου (3^{ος}-4^{ος} αἰ.), διὰ στόματος τοῦ ἱατροῦ Ἀγλαοφώντος (κεντρικό πρόσωπο στον ὁμώνυμο διάλογό του), ἐπαναλαμβάνει μία ἀπό τις βασικές θέσεις τοῦ μεγάλου Ἀλεξανδρινοῦ, ταυτόσημη μὲ τὸ ἀντεπιχειρήμα που ἀντιμετώπισαν οἱ Χριστιανοὶ ἀπολογητές: ὅπως οἱ τροφές που καταναλώνει ὁ ἄνθρωπος ἀφομοιώνονται ἀπὸ τὸν ὄργανισμό του, ὁμοίως τὰ ἀνθρώπινα σώματα, ὅταν καταναλωθοῦν ἀπὸ ζῶα, γίνονται μέρος τους, ἐνῶ μεταβιβάζονται σὲ ἀνθρώπους ἢ ἄλλα ζῶα που θὰ τραφοῦν μὲ τοὺς ἀρχικούς καταναλωτὲς τῶν ἀνθρώπινων σωμάτων¹³.

Θὰ ἐπιστρέψουμε στὸν Ψωριγένη καὶ τὴν ἀντίκρουση τῶν ἐπιχειρημάτων του ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, εἴτε αὐτὸς ὑπῆρξε ὁ Ἀθηναγόρας, εἴτε κάποιος μεταγενέστερος ἀνώνυμος. Πρὸς τὸ παρόν, ἔχει σημασία νὰ ἐστιάσουμε στὴν ὀρθολογικὴ ἰσχύ τοῦ ἐπιχειρήματος, ἢ ὁποία κατόρθωσε νὰ προσδώσει μία ἰδιαίτερη δυναμικὴ στὴν κριτικὴ ἀναμέτρηση τῶν Χριστιανῶν ἀπολογητῶν μὲ τὸν ἐθνικὸ κόσμο, πλουτίζοντας τὴ συζήτηση περὶ τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων μὲ ἀξιόλογα ἐπιχειρήματα καὶ διανοητικὴ ἐφευρετικότητα ἐκατέρωθεν. Μὲ βεληγεκὲς που ἐκτείνεται ὡς τὸν πέμπτο μεταχριστιανικὸ αἰῶνα, τούτη ἡ διανοητικὴ πρόκληση πυροδότησε μία γόνιμη ἀντιπαράθεση ἐτερογνωμίας ἀνάμεσα στὰ δύο ἀσύμπτωτα πεδία, τὸν ἐθνικὸ καὶ τὸν χριστιανικὸ κόσμο, παρωθώντας τοὺς Χριστιανούς συγγραφεῖς νὰ υἱοθετήσουν διαφορετικὲς γωνίες πρόσληψης καὶ πραγμάτευσης τοῦ ζητήματος¹⁴. Ὁ Τατιανὸς ἐπὶ πα-

13. ΩΡΙΓΕΝΗΣ, *Εἰς τὸν Α΄ Ψαλμόν*, PG 12, 1092BC καὶ στὸν ΜΕΘΟΔΙΟ ΟΛΥΜΠΟΥ, *Ἀγλαοφῶν ἢ περὶ ἀναστάσεως*, I, XX. (ἔκδ. BONWETSCH D. N., GCS 27, Leipzig: J. C. Hinrichs, 1917), 243, 4-11: «Ὡσπερ εἰς τὸ ἡμέτερον σῶμα αἱ τροφαὶ κατατάττονται καὶ μεταβάλλουσι τὰς ὁμοιότητας, οὕτως καὶ τὰ ἡμέτερα σώματα μεταβάλλονται [καὶ] ἐν τοῖς σαρκοβόροις οἰωνοῖς καὶ θηρίοις [καὶ] γίγνεται μέρος τῶν ἐκείνων σωμάτων, καὶ πάλιν ἐκεῖνα ὑπὸ ἀνθρώπων ἢ ἐτέρων ζῴων ἐσθιόμενα ἀντιμεταβάλλεται καὶ γίγνεται ἀνθρώπων ἢ ἐτέρων ζῴων σώματα. καὶ τούτου ἐπὶ πολὺ γιγνομένου ἀνάγκη τὸ αὐτὸ σῶμα πλείονων ἀνθρώπων πολλάκις γίγνεσθαι μέρος. τίνοσ οὖν ἔσται σῶμα ἐν τῇ ἀναστάσει; καὶ οὕτως εἰς βυθὸν ἡμᾶς φλυαρίας ἀλόγου συμβήσεται ἐμπίπτειν». СВЕТКОВИЧ В., «From Adamantius to Centaur. St. Methodius of Olympus critique of Origen» στὸ S. CACZMAREK-H. PIETRAS (ἐπιμ.) *Origeniana Decima: Origen as writer* (Leuven-Paris: Peeters, 2011), 791-802. KIEL, *Ps-Athenagoras*, 228-250.

14. Πὰ μεταγενέστερες ἀναφορὲς τοῦ ἀντεπιχειρήματος σὲ ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς βλ. ἐνδεικτικὰ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, PG 44, 224C-225A καὶ *Εἰς τὸ Ἅγιο Πάσχα*, GNO IX, 251-252. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ ΚΥΡΟΥ, *Περὶ προνοίας*, Λόγος Θ, PG 83, 729D-732C. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΣΙΝΑΪΤΗΣ, *Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις*, PG 89, 725B-728B. Ἐπιπλέον:

ραδείγματι ἀπαντᾶ ἐπιγραμματικά, ἀναφέροντας τὴν παντοδυναμία τοῦ πλουσίου δεσπότη, ὁ ὁποῖος θὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἀνθρώπινη ὑπόσταση «πρὸς τὸ ἀρχαῖον», ἐνῶ ὁ Τερτυλλιανὸς ἀνατρέχει στὴ βιβλικὴ ἱστορία τοῦ Ἰωνᾶ, ὁ ὁποῖος ἐξῆλθε ἄθικτος ἀπὸ τὴν κοιλία τοῦ κήτους πού τὸν κατάπιε¹⁵.

Κατὰ τὸν τέταρτο αἰῶνα πάντως ὁ ἅγ. Κύριλλος Ἱεροσολύμων παρουσιάζει μία περισσότερο ἀναλυτικὴ καὶ κάπως βελτιωμένη –σὲ σχέση μὲ τοὺς προγενέστερους τοῦ ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεῖς– ἐκδοχὴ τοῦ ἀντεπιχειρήματος, εἰσάγοντας κάποιες συμπληρωματικὲς παραμέτρους στὴν ἀρχικὴ προβληματικὴ. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ, ψάρια καταβρόχθισαν ὅσους ναυάγησαν στὶς θάλασσες καὶ αὐτὰ τὰ ψάρια ἔγιναν βορὰ σὲ ἄλλα μεγαλύτερα. Ὅσοι πάλεψαν μὲ θηρία ἔγιναν λεία σὲ ἀρκοῦδες καὶ λιοντάρια, μέχρι τὸ ἔσχατο τῶν ὀστῶν τους. Γῦπες καὶ κοράκια ἔφαγαν τὶς σάρκες τῶν ἀταφῶν νεκρῶν καὶ πέταξαν πρὸς διάφορες κατευθύνσεις, ταξιδεύοντας σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμον. Ποῦ λοιπόν, ρωτᾷ ὁ ἅγιος, θὰ βρεθοῦν ὅλα τὰ κομμάτια καὶ πῶς θὰ συγκροτηθεῖ πάλι τὸ σῶμα; Ἐνδέχεται μάλιστα, συνεχίζει ὁ ἅγιος, ἀπὸ τὰ ὄρνια πού ἔφαγαν αὐτὰ τὰ σώματα ἄλλο νὰ ψοφήσει στὴν Ἰνδία, ἄλλο στὴν Περσία, ἄλλο στὴ Γοθθία, κάποια μπορεῖ νὰ τὰ κάψει ἢ φωτιά, ὥσπου ὁ ἄνεμος καὶ ἡ βροχὴ νὰ σκορπίσουν τὴ στάχτη τοῦ σώματός τους. Ἀπὸ ποῦ ἐπομένως θὰ ἀνασυγκροτηθοῦν τὰ σώματα πού ἔγιναν βορὰ σὲ ἐκεῖνα τὰ ὄρνια¹⁶; Ἐδῶ ὁ ἅγιος ὀρίζει τὸ μέτρο τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας ἀναφέροντας ὅτι γιὰ τὸν ἄνθρωπο, μικρὸς καὶ ἀδύναμος καθὼς εἶναι, οἱ μακρινὲς χῶρες ὅπου ἴσως διασκορπιστοῦν τὰ ἀνθρώπινα μέρη φαντάζουν δυσθεώρητο ἐμπόδιο, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀποτρέψει τὴν ἀνασυγκρότησιν τοῦ σώματος κατὰ τὴν ἀνάστασιν. Γιὰ τὸν Θεὸ ὅμως, «τῷ κατέχοντι πᾶσαν τὴν γῆν ἐν δρακί», ὅλα εἶναι κοντινὰ καὶ εἶναι τὸ ἴδιο εὐκόλο νὰ ἀνακτήσει καὶ

COURCELLE P., «Anti-Christian arguments and Christian Platonism: From Arnobius to St. Ambrose», σὲ Α. ΜΟΜΟΓΛΙΑΝΟ (ἐπιμ.) *Il conflitto tra paganesimo e cristianesimo nel secolo IV* (Torino: Einaudi, 1968), 167-197. KIEL, *Ps-Athenagoras*, 285-290, 309-316. BYNUM, *The resurrection of the body*, 59-104. COOK, *The interpretation of the New Testament*, 241-246.

15. ΤΑΤΙΑΝΟΣ, *Πρὸς Ἑλλήνας*, VI, II. Τερτυλλιανός, *De resurrectione carnis* XXXII. PL 2, 839C-840A.

16. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ἹΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατηχήσεις*, XVIII, Β. PG 33, 1020A: «Τοὺς ναυαγήσαντας ἰχθύες καταβρόθωκασιν, καὶ αὐτοὶ κατεβρόθωθησαν. τῶν θηριομαχισάντων ἄρκοι καὶ λέοντες καὶ αὐτὰ τὰ ὀστέα λεπύναντες ἀνήλωσαν. γῦπες καὶ κοράκιας τῶν χαμαὶ ῥιφέντων νεκρῶν τὰς σάρκας φαγόντες εἰς πάντα τὸν κόσμον ἀπέπησαν. πόθεν συνάγεται τὸ σῶμα; ἐγχωρεῖ γὰρ τῶν ὀρνίθων τῶν φαγόντων τὸν μὲν ἐν Ἰνδικῇ τελευτήσαι, τὸν δὲ ἐν Περσίδι, τὸν δὲ ἐν Γοθθίᾳ. πυρὶ καταφλεγέντων ἑτέρων καὶ αὐτὴν τὴν σποδιᾶν διεσκορπίσεν ὄμβρος ἢ ἄνεμος. πόθεν συνάγεται τὸ σῶμα;».

νά επανασυνθέσει τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ὅσο εὐκόλο εἶναι γιὰ ἕναν ἄνθρωπο νὰ ἐντοπίσει καὶ νὰ ξεχωρίσει τὸ εἶδος καὶ τὶς ἰδιαιτερότητες κάθε σπόρου ποὺ βρῖσκεται στὴ χοῦφτα του¹⁷. Μία περισσότερο ἐνδιαφέρουσα ἐκδοχὴ ὁμως, ἢ ὅποια διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὶς ἀγιογραφικὰ θεμελιωμένες διατυπώσεις καὶ τὴν τυπικὴ ἐπιχειρηματολογία τῶν ἀπολογητῶν, παρουσιάζει ὁ Αὐγουστῖνος. *Στὴν Πολιτεία τοῦ Θεοῦ* ὁ ἐπίσκοπος Ἰππῶνος συνοψίζει καὶ ἀναιρεῖ τὶς ἀντιρροήσεις τῶν ἐθνικῶν κατὰ τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων σὲ ζητήματα ὅπως οἱ σωματικὲς παραμορφώσεις, ἢ διατήρηση τοῦ φύλου στὴ μετὰ τὴν ἀνάσταση ζωὴ κ.ἄ.¹⁸ Θέτει ὡστόσο ὡς κύριο σκοπὸ τοῦ ἐνδιαφέροντός του τὴν ἀνασκευὴ τοῦ δεύτερου σκέλους τῆς διανοητικῆς πρόκλησης: σὲ ποιόν θὰ ἀνήκει τελικὰ κατὰ τὴν ἀνάσταση ἢ σὰρκα ἐκείνου ποὺ καταναλώθηκε ὡς τροφὴ ἀπὸ ἄλλον ἄνθρωπο¹⁹;

Ὁ Αὐγουστῖνος ἀναγνωρίζει ὅτι ἀκόμη καὶ κατὰ τὴ δική του ἐποχὴ (*et nostrorum temporum infelicia experimenta docuerunt*) ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ, ὑπὸ τὴν πίεση τῆς πείνας καὶ τῆς ἀνέχειας, καταναλώνουν ἀνθρώπινη σὰρκα. Τὰ ἀνθρώπινα μόρια ὡστόσο ποὺ θὰ καταναλωθοῦν ὡς τροφὴ δὲν ἀφομοιώνονται στὸν δέκτη ἀνθρώπινο ὄργανισμό, ἀκόμη κι ἂν ἡ σωματικὴ διάπλαση τοῦ ἀρχικῶς λιπόσαρκου καταναλωτῆ μαρτυρεῖ τὸ ἀντίθετο. Ἀπεναντίας, ὁ Αὐγουστῖνος ὑποστηρίζει ὅτι κάθε ἀνθρώπινο μόριο ποὺ ἐνδεχομένως καταναλωθεῖ θὰ ἐκκριθεῖ ἀπὸ τὸν ὄργανισμό στὸν ἀέρα (ἐξαερώνεται, σύμφωνα μὲ

17. *Κατηχήσεις*, XVIII, Γ. PG 33, 1020B-1021A: «Σοὶ τῷ ἀνθρώπῳ μικροτάτῳ ὄντι καὶ ἀσθενεῖ μακρὰν τῆς Γοθίας ἢ Ἰνδικῆ, καὶ Σπανία Περσίδος, θεῶ δὲ τῷ κατέχοντι πᾶσαν τὴν γῆν ἐν δρακί πάντα ἐγγύς. μὴ τοῖνυν πρὸς τὴν σὴν ἀσθένειαν ἀδυναμίαν κατηγόρει θεοῦ, ἀλλὰ τῇ ἐκείνου δυνάμει πρόσεχε μᾶλλον. [...] Ὑπόθου μοι διάφορα σπέρματα γεννημάτων μεμῆχθαι (ἀσθενοῦντι γάρ σοι περὶ τὴν πίστιν ἀσθενῆ λέγω καὶ τὰ ὑποδείγματα) καὶ ταῦτα τὰ διάφορα τῶν γεννημάτων περιέχεσθαι ἐν μιᾷ δρακί τῇ σῇ. μέγα σοὶ ἐστὶν ἄρα τῷ ἀνθρώπῳ, ἢ εὐκόλον, τὴν σὴν δρακὰ διακρῖναι καὶ ἕκαστον τῶν γεννημάτων κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν συναγαγεῖν καὶ ἀποκαταστήσαι εἰς γένος; εἶτα σὺ μὲν τὰ ἐν τῇ σεαυτοῦ χειρὶ διακρῖναι δύνασαι, θεὸς δὲ ἄρα τὰ ἐν τῇ ἑαυτοῦ δρακί περιεχόμενα διακρῖναι καὶ ἀποκαταστήσαι οὐ δύναται; νόησον τὸ λεγόμενον, εἰ μὴ ἐστὶν ἀσεβὴς ἢ ἄρησις».

18. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ, *De civitate Dei*, XXII, XII. PL 41, 775-776. Ἐπίσης, *Sermo* 242, 2-3 καὶ 243, 3-9. SAINT AUGUSTINE, *Sermons on the liturgical seasons*, (μτφρ. M. S. MULDOWNEY, New York: Fathers of the Church Inc., 1959), 265-267, 274-279. Πρβλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ ΘΩΜΑ ΑΚΙΝΑΘ, *Scriptim super libros sententiarum*, IV, 44 (ἔκδ. MANDONNET R. P., Paris 1929), 1013-1025.

19. *De civitate Dei*, XXII, XX. PL 41,782: «Unde jam etiam quaestio illa solvenda est, quae difficilior videtur caeteris: ubi quaeritur, cum caro mortui hominis etiam alterius fit vententis caro, cui potius eorum in resurrectione reddatur».

τὴν ἀκριβῆ διατύπωσή του: *in auras est exhalatum*)²⁰. Ἐδῶ παρατηροῦμε μία πολὺ ἐνδιαφέρουσα παρέκκλιση ἀπὸ τὴν ἀντιρροητικὴ γραμμὴ τῆς Χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς. Ἔστω κι ἂν οἱ διατυπώσεις τοῦ Αὐγουστίνου τεκμηριώνονται με προφανῆ ἔλλειπτικότητα καὶ χαρακτηριστικὴ ἀπλοέπεια, εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Ἰππῶνος περιγράφει μία βασικὴ λειτουργία τοῦ πεπτικοῦ συστήματος, τὴν ὁποία ἢ συμβολικῶς γλῶσσα τοῦ Ἱπποκράτη ἀπεικόνισε περιγράφοντας δύο ξυλοκόπους ποὺ προιόνιζον ἕναν κορμὸ: ὁ ἕνας ὠθεῖ, ὁ ἄλλος ἔλκει, ἀμφότεροι ὁμως ἐκτελοῦν τὴν ἴδια λειτουργία, τὸ προίονισμα τοῦ κορμοῦ. Μεταγράφοντας τὸν συμβολισμό στὴν ἰατρικὴ ὄρολογία, ὁ ἀνθρώπινος ὄργανισμός, κατὰ τὸν Ἱπποκράτη, ἔλκει μὲ τὰ κατάλληλα ὄργανα ὅ,τι εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴ συντήρησή του, ἐνῶ μὲ ἄλλα τὸ ἀποβάλλει, ἐκτελώντας δύο φαινομενικὰ ἀντίθετες κινήσεις ποὺ ὡστόσο συνεργοῦν στὴ συντέλεση τῆς πέψης²¹. Σὲ τούτῃ τῆ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου ὄργανισμοῦ ὁ Αὐγουστίνος στηρίζει τὴν ἐπιχειρηματολογία του ὥστε νὰ ἀποδείξει πῶς, ἀκόμη κι ἂν ἀνθρώπινα μόρια ἀποτελέσουν τροφή, ἢ πορεία τους ἀναπόδραστα θὰ ἀκολουθήσει τὶς φυσιολογικὲς διεργασίες τοῦ πεπτικοῦ συστήματος μέχρι νὰ ἀποβληθοῦν ὑπὸ κάποια μορφή (διὰ τῆς ἐξαέρωσης στὴν προκειμένη περίπτωση) ἀπὸ τὸν ὄργανισμό. Κατὰ συνέπεια, καταλήγει, ὁ Θεὸς θὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀνακαλέσει ὅσα μόρια ἐξαερώθηκαν, ὥστε νὰ ἀναστηθεῖ τὸ σῶμα στὴν ἀρχικὴ του μορφή²².

Τούτῃ ἢ ἀποδεικτικὴ συνιστᾷ ἕνα ἐνδεικτικὸ παράδειγμα τῆς προσπάθειας τῶν Χριστιανῶν συγγραφέων νὰ ἐνσωματώσουν ἰατρικὲς γνώσεις καὶ τεχνικὲς

20. *De civitate Dei*, XXII, XX. PL 41,782-783: «Num quisquam veridical ratione contendet, totum digestum faisee per imos meautus, nihil inde in ejus carnem mutatum atque coaversum, cum ipsa macies quae fuit et non est, satis indiquet quae illis escis detrimenta suplenta sint? Quidquid enim carniū exhaustit fames, utique in auras est exhalatum».

21. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, *Περὶ Διαιτήης* I, Γ, 2-12: «ἐσέρπει δὲ ἐς ἄνθρωπον μέρεα μερέων, ὅλα ὅλων, ἔχοντα σύγκρησιν πυρός καὶ ὕδατος, τὰ μὲν ληψόμενα, τὰ δὲ δώσοντα· καὶ τὰ μὲν λαμβάνοντα πλεῖον ποιεῖ, τὰ δὲ διδόντα μείον. Πρῖουσιν ἄνθρωποι ξύλον, ὁ μὲν ἔλκει, ὁ δὲ ὠθεῖ. Τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο ποιεῖσους, μείον δὲ ποιεόντες πλεῖον ποιεῖσους. Τοιοῦτον φύσις ἀνθρώπων, τὸ μὲν ὠθεῖ, τὸ δὲ ἔλκει· τὸ μὲν δίδωσι, τὸ δὲ λαμβάνει· καὶ τῷ μὲν δίδωσι, τὸ δὲ λαμβάνει· καὶ τῷ μὲν δίδωσι τοσοῦτω πλεόν, οὗ δὲ λαμβάνει τοσοῦτω μείον». VII, 10-18: «ἔχον δὲ πάντα, αὔξεται ἐν χώρῃ τῇ ἐαυτοῦ ἕκαστον, τροφῆς ἐπιούσης ἀπὸ ὕδατος ξηροῦ καὶ πυρός ὑγροῦ, τὰ μὲν εἰσω βιάζόμενα, τὰ δὲ ἔξω. ὡσπερ οἱ τέκτονες τὸ ξύλον πρίζουσι, καὶ ὁ μὲν ἔλκει, ὁ δὲ ὠθεῖ, τοῦτο ποιεόντες· κάτω δ' ὁ πιέζων τὸν ἄνω ἔλκει, οὐ γὰρ ἂν παραδέχοιτο κάτω ἰέναι· ἦν δὲ βιάζονται, παντός ἀμαρτήσονται. Τοιοῦτον τροφῆ ἀνθρώπου· τὸ μὲν ἔλκει, τὸ δὲ ὠθεῖ. εἴσω δὲ βιάζόμενον ἔξω ἔρπει». Βλ. καὶ τὴν ἀνάλογη διατύπωση τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικὸς* 37,3.

22. *De civitate Dei*, XXII, XX. PL 41,783: «unde diximus omnipotentem Deum posse revocare quod fugit».

στό έργο τους και να τις αξιοποιήσουν για την υπεράσπιση τής αλήθειας, έστω κι αν ο Αύγουστίνος έξετάζει τη λειτουργία του πεπτικού συστήματος μόνο ακροθιγώς και έντος των αυστηρών πλαισίων τής αναίρεσης των επιχειρημάτων κατά τής αναστάσεως. Θα χρειαστεί να στραφούμε στον Άθιναγόρα, δύο αιώνες νωρίτερα, και στην πρωτότυπη και έξαιρετικά τεχνική συγκρότηση των διατυπώσεών του, ή όποια διαφοροποιεί ριζικά τον άπολογητικό του λόγο από τις ανάλογες δοκιμές αναίρεσης του άντεπιχειρήματος που ήδη αναφέραμε, καθώς άντλει από αυτό τό τόσο έξειδικευμένο πεδίο, τη φυσιολογία του πεπτικού συστήματος, για την έξυπνέρτηση των «λόγων υπέρ τής αλήθειας».

Άναφέρθηκε παραπάνω έπιγραμματικά ό ψόγος του Άθιναίου άπολογητή έναντίον όσων άμφισβητούν τη δύναμη του Θεού να ανακαλέσει τά πανταχού διασπαρθέντα άνθρώπινα μόρια²³. Πλέον, ό Άθιναγόρας, έγκύπτει στην αναίρεση του έπίμαχου έπιχειρήματος, διαρθρώνοντας τον ανασκευαστικό του λόγο σε δύο μέρη: άρχικά έξετάζει τό πρόβλημα τής κατανάλωσης άνθρώπινων μορίων από διάφορα ζώα και άπαντά στο άποφαντικό συμπέρασμα που άξιολογεί την άνάσταση των σωμάτων άνέφικτη, ένώ στη συνέχεια καταπιάνεται με την αναίρεση του προβλήματος τής κατανάλωσης άνθρώπινων μορίων διά τής παρένθητης άνθρωποφαγίας.

Ευθύς έξαρχής ό Άθιναγόρας ξεκαθαρίζει ότι ό Θεός, που δημιούργησε και συντηρεί τό σύμπαν στο είναι, έχει προνοήσει ώστε σε κάθε ζωικό είδος να άντιστοιχεί ή κατάλληλη και προσφυής για τη φύση του τροφή, άποτρέποντας την πρόσμιξη άλλίων και άσύμπτωτων –κατά τη φύση τους– στοιχείων. Έπομένως, άκόμη κι αν τό ένστικτο άυτοσυντήρησης ένδεχομένως παρωθήσει τό ζώο προς διάφορες διατροφικές διεξόδους, δέν συνεπάγεται ότι ή προσλαμβανόμενη τροφή θα είναι ή προσήκουσα²⁴. Τό σημαντικό με τούτη τη διατύπωση

23. *Περί αναστάσεως νεκρών*, II.

24. *Περί αναστάσεως νεκρών*, V: «Έμοι δέ δοκοῦσιν οί τοιοῦτοι πρῶτον μὲν τὴν τοῦ δημιουργήσαντος καὶ διοικοῦντος τότε τὸ πᾶν ἀγνοεῖν δυνάμιν τε καὶ σοφίαν, ἐκάστου ζῶου φύσει καὶ γένει τὴν προσφυῆ καὶ κατάλληλον συναρμόσαντος τροφὴν καὶ μήτε πᾶσαν φύσιν πρὸς ἔνωσιν ἢ κρᾶσιν παντὸς σώματος ἰέναι δικαιοῦσαντος μήτε πρὸς διάκρισιν τῶν ἐνωθέντων ἀπόρως ἔχοντος, ἀλλὰ καὶ τῆ καθ' ἕκαστον φύσει τῶν γενομένων τὸ δρᾶν ἢ πάσχειν ἃ ἐφάρκων ἐπιτρέποντος ἄλλο δὲ κωλύοντος καὶ πᾶν ὃ βούλεται καὶ πρὸς ὃ βούλεται συγχωροῦντος ἢ μεταστρέφοντος, πρὸς δὲ τοῖς εἰρημένους μηδὲ τὴν ἐκάστου τῶν τρεφόντων ἢ τρεφομένων ἐπεσκέφθαι δυνάμιν τε καὶ φύσιν». VI: «Πολλῆς οὖν οὔσης ἐν πάσι τοῖς ζῴοις τῆς φυσικῆς διαφορᾶς καὶ αὐτῆς γε τῆς κατὰ φύσιν τροφῆς ἐκάστῳ γένει ζῶων καὶ τῷ τρεφομένῳ σώματι συνεξαλλαπτομένης [...]». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικὸς* 37,4.

τοῦ Ἀθηναγόρα εἶναι τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀποτελεῖ προϊὼν ἐμπειρικῆς παρατήρησης, ὅπως λ.χ. ἡ μεταγραφή τῆς κίνησης τῶν οὐράνιων σωμάτων ἢ ἡ ἀναγέννηση τῆς φύσης στὴν ὑπὲρ τῆς ἀναστάσεως ἐπιχειρηματολογία τοῦ Θεοφίλου Ἀντιοχείας. Ἀντιθέτως, ἀκόμη κι ἂν φαινομενικά παρουσιάζεται ὡς παράταιρη καὶ κάπως μετέωρη στὴν οἰκονομία τῆς ἐπιχειρηματολογίας του, στὴν πραγματικότητα τεκμηριώνεται στὶς ἀξιωματικὲς θέσεις τοῦ Γαληνοῦ γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ πεπτικοῦ συστήματος τῶν ζώων καὶ παραπέμπει σαφῶς σὲ μία μεστή –ἂν ὄχι διεξοδική– γνώση τῆς φυσιολογίας τοῦ περίφημου ἱατροῦ²⁵.

Ὁ Γαληνὸς πιὸ συγκεκριμένα ἐξετάζει τὴ φύση τῶν ἔμβιων ὀργανισμῶν ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς *ἔργων καὶ ἐνεργειῶν*,²⁶ ἀναγνωρίζοντας τὴ

25. Ἔχει σημασία ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ σχέσις τοῦ Ἀθηναγόρα μὲ τὴ φυσιολογία τοῦ Γαληνοῦ δὲν ἔχει τεκμηριωθεῖ ἐπαρκῶς. Πρῶτος ὁ CHAUDOUARD L., *La philosophie du dogme de la résurrection de la chair au Ier siècle: étude sur le «Περὶ ἀναστάσεως» d' Athénagore*, (Lyon: A. Rey, 1905), 64-68 ὑποστήριξε πῶς ὁ Ἀθηναγόρας ἀκολουθεῖ μέσῳ τοῦ Γαληνοῦ τὴν ἐρμηνεία τῆς δογματικῆς ἱατρικῆς σχολῆς σχετικὰ μὲ τὴν πεπτικὴ λειτουργία. Ὁ CREHAN J. H. (μτφρ), *Athenagoras. «Embassy for the Christians»*. «*The resurrection of the dead*», (σειρὰ Ancient Christian Writers 23, Westminster: Newman Press, 1956), ὑποσ. 16-18, σέλ. 170 καὶ 62α, σελ. 177 ὑπέδειξε ὀρισμένα σημεῖα σύμπτωσης τῶν διατυπώσεων τοῦ Ἀθηναγόρα μὲ τὸν Γαληνόν, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ HÅLLSTRÖM G. A., *Carnis Resurrectio: The Interpretation of a Credal Formula* (σειρὰ Commentationes Humanarum Litterarum 86, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1988), 63. Ὁ BARNARD L. W., *Athenagoras. A study in second century Christian apologetic*, (Paris: Beauchesne, 1972), 30, 53-68 καὶ *Athenagoras: De resurrectione. The background and theology of a second century treatise on the resurrection*, *Studia Theologica* 30:1 (1976), 11-16, ἂν καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι «Athenagoras is the earliest Christian thinker to attempt to relate theology to the medical science of his day», ἐξετάζει τὴ σκέψη του περισσότερο ὑπὸ φιλοσοφικό, παρὰ ἱατρικὸ πρῖσμα (he did this because he was familiar with Galen's attempt to use his medical knowledge within a scheme of philosophy). Παραδέχεται ὡστόσο ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὰ γραπτά του Γαληνοῦ, κάτι ποὺ κατηγορηματικὰ ἀρνεῖται ὁ POUDERON B., *La chaîne alimentaire chez Athénagore. Confrontation de sa théorie digestive avec la science médicale de son temps*, *Orpheus* 9:2 (1988), 251, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Ἀθηναγόρας ποτὲ δὲν διάβασε τὰ ἔργα τοῦ Γαληνοῦ (βλ. καὶ παρακάτω ὑποσ. 43). Μία καλύτερη, ὡστόσο ἀδρομερῆ, εἰκόνα παρουσιάζει ὁ TEMPKIN O., *Hippocrates in a world of pagans and Christians*, (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1991), κυρίως 128-131, ὁ ὁποῖος πιὸ εἰδικὰ ἀναφέρεται στὴ σημασία τῆς ἱατρικῆς στὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν Χριστιανῶν ἀπολογητῶν ὑπὲρ τῆς ἀναστάσεως, ἐντοπίζοντας παράλληλα καὶ ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς ἱπποκρατικῆς φυσιολογίας στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ἀθηναίου ἀπολογητῆ. Τέλος, ὁ RANKIN D., *Athenagoras. Philosopher and theologian*, (Farnham, Surrey: Ashgate, 2009), 12 καὶ 174 μόνο ἀκροθιγῶς ἀναφέρεται στὴν ἐπιρροή τοῦ Γαληνοῦ.

26. ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, II. Ἔκδ. C. G. KÜHN, *Clavdii Galeni Opera Omnia* II. (ἐφεξῆς K II), Lipsiae 1821, 6-7: «Τὸν ἐφεξῆς λόγον ἅπαντα ποιησόμεθα ζητοῦντες ὑπὲρ ὧν

«γένεση», τήν «αύξηση» και τήν «θρέψιν» ὡς τὶς τρεῖς θεμελιώδεις ἐνέργειές της, οἱ ὁποῖες, ἂν καὶ διακριτές, ἀλληλοπεριχωροῦνται καὶ συνεργοῦν μεταξύ τους στὸ κοινὸ ἔργο τῆς δημιουργίας καὶ συντήρησης τοῦ ὄργανισμοῦ²⁷. Ἔτσι, ἡ ἐνέργεια τῆς γενέσεως ἀναλαμβάνει τὴ μορφοποίηση τοῦ ὄργανισμοῦ στὴ μήτρα: ὄντας ἢ ἴδια σύνθετη, ἀλλοιώνει καὶ διαπλάσσει τὴν ὑποκείμενη ὕλη (ὑποβελημένη οὐσία) τοῦ ζώου, μετατρέποντάς τὴν σὲ ὅσα, νεῦρα, φλέβες καὶ ἄλλους ἰστούς ποὺ θὰ συναπαρτίσουν τὴν ὀργανικὴ δομὴ του²⁸. Σὲ αὐτὴ τὴν ἀλλοιωτικὴ διεργασία συνεπικουροῦν ἡ αὐξητικὴ καὶ ἡ θρεπτικὴ ἐνέργεια. Ἡ πρώτη ἡγεῖται τῶν διεργασιῶν ποὺ συντελοῦνται ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς γένεσης ἕως τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ ὄργανισμοῦ, συμβάλλοντας στὴν αὐξηση τῶν στερεῶν του μορίων (ἄνω καὶ κάτω ἄκρα) κατὰ μῆκος, πλάτος καὶ βάθος, ἔχοντας ὡς δορυφόρους τὴν ἀλλοίωση καὶ τὴν θρέψη. Ἀμφότερες αὐτὲς οἱ τελευταῖες προσφέρουν στὸν ὄργανισμό τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴ συντήρησή του²⁹. Ἡ θρέψη, μὲ ἄλλα λόγια, εἶναι μία «πρόσθεσις ἄνευ διαστάσεως» καὶ

ἐξ ἀρχῆς προϋθέμεθα, πόσαι τε καὶ τίνες εἰσὶν αἱ τῆς φύσεως δυνάμεις καὶ τί ποιεῖν ἔργον ἐκάστη πέφυκεν. ἔργον δὲ δηλονότι καλῶ τὸ γεγονός ἤδη καὶ συμπεληρωμένον ὑπὸ τῆς ἐνεργείας αὐτῶν, οἷον τὸ αἷμα, τὴν σάρκα, τὸ νεῦρον· ἐνεργεῖαν δὲ τὴν δραστικὴν ὀνομάζω κινήσιν καὶ τὴν ταύτης αἰτίαν δύναμιν. ἐπεὶ γὰρ ἐν τῷ τὸ στίον αἷμα γίνεσθαι παθητικὴ μὲν ἢ τοῦ στίου, δραστικὴ δ' ἢ τῆς φλεβὸς γίνεσθαι κινήσις, ὡσαύτως δὲ κἂν τῷ μεταφέρειν τὰ κῶλα κινεῖ μὲν ὁ μῦς, κινεῖται δὲ τὰ ὅσα, τὴν μὲν τῆς φλεβὸς καὶ τῶν μυῶν κινήσιν ἐνεργεῖαν εἰναί φημι, τὴν δὲ τῶν στίων τε καὶ τῶν ὀστέων σύμπτωμά τε καὶ πάθημα· τὰ μὲν γὰρ ἀλλοιοῦνται, τὰ δὲ φέρεται. τὴν μὲν οὖν ἐνεργεῖαν ἐγγχωρεῖ καλεῖν καὶ ἔργον τῆς φύσεως, οἷον τὴν πέψιν, τὴν ἀνάδοσιν, τὴν αἱμάτωσιν, οὐ μὴν τὸ γ' ἔργον ἐξ ἅπαντος ἐνεργεῖαν· ἢ γὰρ τοὶ σὰρξ ἔργον μὲν ἐστὶ τῆς φύσεως, οὐ μὴν ἐνεργεῖα γε. δηλον οὖν, ὡς ἥτερον μὲν τῶν ὀνομάτων διχῶς λέγεται, ἥτερον δ' οὐ».

27. *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, IX. (K II: 20): «γένεσις καὶ αὐξησης καὶ θρέψης τὰ πρῶτα καὶ οἷον κεφάλαια τῶν ἔργων ἐστὶ τῆς φύσεως». Ἐπίσης I, V. (K II: 10-11). Περισσότερα ἐπ' αὐτοῦ βλ. SCHIEFSKY M. J., «Galen's teleology and functional explanation», στὸ D. SEDLEY (ἐπιμ.), *Oxford Studies in Classical philosophy* 33 (Oxford: Oxford University Press, 2007), 375-376. DEBRU A., «Physiology», στὸ R. J. HANKINSON (ἐπιμ.) *The Cambridge companion to Galen*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 265-268 καὶ 273-275.

28. *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, V. (K II: 10-11): «ἀλλ' ἢ μὲν γένεσις οὐχ ἀπλῆ τις ἐνέργεια τῆς φύσεως, ἀλλ' ἐξ ἀλλοιώσεώς τε καὶ διαπλάσεώς ἐστὶ σύνθετος. ἵνα μὲν γὰρ ὄστον γένηται καὶ νεῦρον καὶ φλέψ καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστον, ἀλλοιοῦσθαι χρὴ τὴν ὑποβελημένην οὐσίαν, ἐξ ἧς γίνεσθαι τὸ ζῶον ἵνα δὲ καὶ σχῆμα τὸ δέον καὶ θέσιν καὶ κοιλότηας τίνος καὶ ἀποφύσεις καὶ συμφύσεις καὶ τᾶλλα τὰ τοιαῦτα κτήσεται, διαπλάττεσθαι χρὴ τὴν ἀλλοιουμένην οὐσίαν, ἣν δὴ καὶ ὕλην τοῦ ζώου καλῶν, ὡς τῆς νεῶς τὰ ξύλα καὶ τῆς εἰκόνας τὸν κηρόν, οὐκ ἂν ἀμάτοισ».

29. *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, V. (K II: 11): «Ἡ δ' αὐξησης ἐπίδοσις ἐστὶ καὶ διάστασις κατὰ μῆκος καὶ πλάτος καὶ βάθος τῶν στερεῶν του ζώου μορίων, ὄνπερ καὶ ἡ διάπλασις ἦν, ἢ δὲ θρέψης πρόσθεσις τοῖς αὐτοῖς ἄνευ διαστάσεως». I, VII (K II: 16): «Ἐπὶ δὲ τὴν αὐξητικὴν ἦδη

ορίζεται ὡς μία δύναμη ἑξομοιωτική, ἡ ὁποία μεταβάλλει τὴν τροφή στὸ πρωτογενὲς ὀργανικὸ ὑλικὸ τοῦ τρεφόμενου ὀργανισμοῦ (ὁμοίωσις τοῦ τρέφοντος τῷ τρεφομένῳ)³⁰. Τοῦτο σημαίνει πὼς ἡ τροφή πρὸς προσλαμβάνει τὸ ζῶο δὲν ἔχει ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὸ νὰ μεταβληθεῖ στὸ κατάλληλο ὑλικὸ πρὸς τὴν συμβάλει στὴν ἐπιπρόσθετη ἀνάπτυξη τῶν μελῶν καὶ τῶν ὀργάνων του³¹.

μεταβάντες δύναμιν αὐτὸ τοῦθ' ὑπομνήσωμεν πρῶτον, ὡς ὑπάρχει μὲν καὶ αὐτὴ τοῖς κινουμένοις ὡσπερ καὶ ἡ θρεπτική· ἀλλ' οἷον ὑπηρετίδες τινές εἰσι τῆνικαῦτα τῶν προειρημένων δυνάμεων, οὐκ ἐν αὐταῖς ἔχουσαι τὸ πᾶν κῦρος, ἐπειδὴν δὲ τὸ τέλειον ἀπολάβῃ μέγεθος τὸ ζῶον, ἐν τῷ μετὰ τὴν ἀποκύησιν χρόνῳ παντὶ μέχρι τῆς ἀκμῆς ἢ μὲν αὐξητική τῆνικαῦτα κρατεῖ· βοηθοὶ δ' αὐτῆς καὶ οἷον ὑπηρετίδες ἢ τ' ἀλλοιωτική δύναμις ἐστὶ καὶ ἡ θρεπτική. τί οὖν τὸ ἴδιον ἐστὶ τῆς αὐξητικῆς δυνάμεως; εἰς πᾶν μέρος ἐκτείνει τὰ πεφυκῶτα. καλεῖται δ' οὕτω τὰ στερεὰ μέρη τοῦ σώματος, ἀρτηρία καὶ φλέβες καὶ νεῦρα καὶ ὀστᾶ καὶ χόνδροι καὶ ὑμένες καὶ σύνδεσμοι καὶ οἱ χιτῶνες ἅπαντες, οὓς στοιχειώδεις τε καὶ ὁμοιομερεῖς καὶ ἀπλοῦς ὀλίγον ἐμπροσθεν ἐκαλοῦμεν».

30. *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, XI. (K II:24): «τὸ μὲν οὖν ὄνομα τοῦ πράγματος, ὡσπερ καὶ πρότερον εἴρηται, θρέψις· ὁ δὲ κατὰ τοῦνομα λόγος ὁμοίωσις τοῦ τρέφοντος τῷ τρεφομένῳ».

31. *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, II, IV. (K II:89): «καὶ τὴν πέψιν ἀλλοιώσιν τιν' ὑπάρχειν καὶ μεταβολὴν τοῦ τρέφοντος εἰς τὴν οἰκείαν τοῦ τρεφόμενου ποιότητα, τὴν δ' ἐξαμμάτων ἀλλοίωσιν εἶναι καὶ τὴν θρέψιν ὡσαύτως καὶ τὴν αὐξήσιν ἐκ τῆς πάντη διατάσεως καὶ θρέψεως γίνεσθαι [...]». III, IV. (K II:155): «[...] ὡς γὰρ κάκεινα δέδεικται ποιότητων μεταβολὴ γινόμενα, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἡ ἐν τῇ γαστρὶ πέψις τῶν σιτίων εἰς τὴν οἰκείαν ἐστὶ τῷ τρεφομένῳ ποιότητα μεταβολὴ καὶ ὅταν γε πεφθῇ τελῶς [...]». Ἐπίσης: I, III. (K II:8). I, X. (K II:20-22). II, IV. (K II:101-102). II, IX. (K II:135). III, VII. (K II:164-166-168). III, XII. (K II:186). III, XIII. (K II:202). Βλ. καὶ ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, *Περὶ τροφῆς*, II: «Αὐξίει δὲ καὶ ῥώννυσι καὶ σαρκὸς καὶ ὁμοιοὶ καὶ ἀνομοιοὶ τὰ ἐν ἐκάστοις κατὰ φύσιν τὴν ἐκάστου καὶ τὴν ἐξ ἀρχῆς δύναμιν». VII: «Δύναμις δὲ τροφῆς ἀρκυνεῖται καὶ ἐς ὅσπερ καὶ πάντα τὰ μέρη αὐτοῦ, καὶ ἐς νεῦρον καὶ ἐς φλέβα καὶ ἐς ἀρτηρίην καὶ ἐς μῦν καὶ ἐς ὑμένα καὶ σάρκα καὶ πτελεῖν καὶ αἷμα καὶ φλέγμα καὶ μυελὸν καὶ ἐγκέφαλον καὶ νωτιαῖον καὶ τὰ ἐντοσθίδια καὶ πάντα τὰ μέρη αὐτῶν, καὶ δὴ καὶ ἐς θερμοσίην καὶ πνεῦμα καὶ ὑγρασίην». Μὲ αὐτὴ τὴν ἄποψη στοιχίζεται ὁ ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, I: «[...] συμβαίνουσιν δὲ καὶ κατὰ φύσιν εἶναι τὴν τοῦ τρέφοντος σώματος δύναμιν ταῖς τοῦ τρεφόμενου ζώου δυνάμειν καὶ ταύτην ἐλθοῦσαν δι' ὧν πέφυκεν κριτηρίων καὶ καθαρθεῖσαν ἀκριβῶς τοῖς φυσικοῖς καθαρσίσις εἰλικρινεστάτην γενέσθαι πρόσληψιν εἰς οὐσίαν· ἔχει σημασίαν ἐδῶ νὰ θιγῆι σύντομα καὶ παρεκβατικά ὁ τεχνικὸς ὄρος ἀλλοίωσις πρὸς χρησιμοποιοῦν ὁ ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, VIII. (K II:19) γιὰ νὰ περιγράψῃ τὸ γένος τῆς ἐνεργείας τῆς πέψης. Γιὰ τὴν ἴδια διακασία ὁ Ἀθηναγόρας, *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, V, χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρο *μεταβολή*, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὴν ποιοτικὴ μετατροπὴ τῆς εἰσερχόμενης τροφῆς σὲ θρεπτικὴ ἐνεργεια, κατὰ τὴν σταδιακὴ ἐπεξεργασία τῆς στὰ κατάλληλα ὄργανα. Ὁ ὄρος ἐμφανίζεται παρεμφερῶς καὶ κάπως ἐλλειπτικὰ στὸν Ἰπποκράτη, ἐνῶ μὲ τὴν ἴδια σηματοδοτικὴ ἀξία καὶ περισσότερο εἰδικὰ τὸν χρησιμοποιοῦν ὁ Ἀριστοτέλης στὸ *Περὶ ζῴων μορίων*, ὅπου κάνει λόγο γιὰ τὴν μεταβολὴ τῆς τροφῆς διὰ τῆς θερμότητος. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, *Περὶ τόπων τῶν κατὰ ἄνθρωπον*, 43. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περὶ ζῴων μορίων*, II, III, 650a. Ἐπίσης *Μετεωρολογικά*, 380a-381b. Περισσότερα ἐπ' αὐτοῦ BOYLAN M., «The digestive and circulatory systems in Aristotle's biology», *JHB* 15:1 (1982), 94-97.

Αυτή ή τελευταία παρατήρηση είναι καταλυτική για την επιχειρηματολογία του Ἀθηναγόρα, ὁ ὁποῖος στοιχίζεται με τις ἀπόψεις τοῦ Γαληνοῦ. Στό πέμπτο, προγραμματικό για τήν ἀντιρρητική του γραμμή, κεφάλαιο τοῦ *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* ὁ Ἀθηναῖος ἀπολογητής τονίζει ἐμφατικά ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν για τὸν ὄργανισμό τοῦ ζώου νὰ ἀφομοιώσει τὰ ἀλλότρια πρὸς τὴ φύση του στοιχεῖα –σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ἀνθρώπινα μόρια (πᾶν ὅποσον ἀλλότριον εἰς τὴν τοῦ ζώου τροφήν ὡς συγκραθῆναι μὴ δυνάμενον)³². Ἀντιθέτως, ἐπανειλημμένως ὑπογραμμίζεται ἡ ἀνάγκη νὰ ὑπάρχει κάποια κοινωνία καὶ συγγένεια ἀνάμεσα στὶς ποιότητες (τινὰ ἔχει κοινωνίαν καὶ συγγένειαν ἐν ταῖς ποιότησι), τὴν τροφή δηλαδή καὶ τὸν ὄργανισμό πού τὴν προσλαμβάνει, ὥστε «εἰλικρινεστάτην γενέσθαι πρόσληψιν εἰς οὐσίαν».

Ἔτσι, ὁ Ἀθηναγόρας, στό ἴδιο μῆκος κύματος με τὸν Γαληνό, ὁρίζει τὴν τροφή ὡς τὰ συστατικά ἐκεῖνα πού μποροῦν νὰ ἀφομοιωθοῦν πλήρως ἀπὸ τὸν ὄργανισμό, νὰ ἀναμειχθοῦν με τὰ στοιχεῖα του καὶ νὰ συμβάλουν στὴν ἀνάπτυξη ὅλων τῶν μερῶν τοῦ σώματος³³. Ἐπειδὴ ἡ ποικιλία τῶν ζωικῶν εἰδῶν προϋ-

32. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, V: «ἐκάστου ζώου φύσει καὶ γένει τὴν προσφυῆ καὶ κατάλληλον συναρμόσαντος τροφήν καὶ μήτε πᾶσαν φύσιν πρὸς ἕνωσιν ἢ κρᾶσιν παντὸς σώματος ἰέναι δικαίωσαντος μήτε πρὸς διάκρισιν τῶν ἐνωθέντων ἀπόρως ἔχοντος, ἀλλὰ καὶ τῆ καθ' ἕκαστον φύσει τῶν γενομένων τὸ δρᾶν ἢ πάσχειν ἢ πέφυκεν ἐπιτρέποντος ἄλλο δὲ κωλύοντος καὶ πᾶν ὃ βούλεται καὶ πρὸς ὃ βούλεται συγχωροῦντος ἢ μεταστρέφοντος, πρὸς δὲ τοῖς εἰρημένους μηδὲ τὴν ἐκάστου τῶν τρεφόντων ἢ τρεφόμενων ἐπεσκέφθαι δυνάμιν τε καὶ φύσιν. [...] μὴ πᾶν ὃ προσφέρεται τις ὑπενδόσει τῆς ἔξωθεν ἀνάγκης, τοῦτο γίνεται τῷ ζῳῷ τροφῇ προσφυῆς» ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, X (K II: 20): «ἐπειδὴ γὰρ ἡ ἐνέργεια ταύτης τῆς δυνάμεως ἐξομοιώσις ἐστίν, ὁμοιοῦσθαι δὲ καὶ μεταβάλλειν εἰς ἄλληλα πᾶσι τοῖς οὐσιν ἀδύνατον, εἰ μὴ τινα ἔχει κοινωνίαν ἢ καὶ συγγένειαν ἐν ταῖς ποιότησι [...]». III, I. (K II: 159-160): «Οὕτως ἐξ ἀπάντων τῶν φαινομένων, ὅπερ ἐξ ἀρχῆς ἐρῶρέθη, μαρτυρεῖται τὸ δεῖν ὑπάρχειν τοῖς τοῦ ζῳῷ μορίοις σχεδὸν ἅπασιν ἔφεσιν μὲν τινα καὶ οἷον ὄρεξιν τῆς οἰκείας ποιότητος ἀποστροφῆν δὲ τινα καὶ οἷον μῖσός τι τῆς ἀλλοτρίας [...]». *Υγιεινῶν* IV, 11, 1-11. Ἔκδ. HELMREICH G., *Corpus Medicorum Graecorum* (ἐφεξῆς CMG) V. 4, 2, Lipsiae-Berolini: Teubner, 1923, 133. Ἐπίσης, ἸΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, *Περὶ Διαιτήσεως* I, I, 16-18: «τὰ δὲ ξεῖνα μὴ ὁμότροπα ὠθεῖται ἐκ χωρῆς ἀλλοτρίης». 23-29: «οὐ γὰρ δύναται τὸ μὴ ὁμότροπον ἐν τοῖσιν ἀσυμφοροῖσι χωρίοισιν ἐμμένειν· πλανᾶται μὲν γὰρ ἀγνώμονα· συγγινόμενα δὲ ἀλλήλοισι γινώσκει πρὸς ὃ προσίξει· προσίξει γὰρ τὸ σύμφορον τῷ συμφόρῳ, τὸ δὲ ἀσύμφορον πολεμεῖ καὶ μάχεται καὶ διαλλάσει ἀπ' ἀλλήλων». Πρβλ. στό ἴδιο I, X, 6-7.

33. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, I: «ἦν δὴ καὶ μόνην ἐπαληθεύων ἂν τις τοῖς πράγμασιν ὀνομάσειεν τροφήν [...] ταύτην μὲν οὐκ ἂν τις ἀμφισβητήσειεν ἐνοῦσθαι τῷ τρεφόμενῳ σώματι συνδιαπλεκομένην τε καὶ περιπλαττομένην πᾶσι τοῖς τούτου μέρεσιν καὶ μορίοις» ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, VIII. (K II: 19): «τοῦ γὰρ ἐπιρρόθεντος ἐν εἶδει τροφῆς παντὶ μορίῳ τοῦ τρεφόμενου σώματος προσπλαττομένου θρέψις μὲν ἢ ἐνέργεια [...] ἐκεῖ μὲν γὰρ οὐκ ὄν πρότε-

ποθέτει ποικιλία θρεπτικῶν πόρων, ὥστε τὸ κάθε εἶδος νὰ προσλαμβάνει τὰ κατάλληλα γιὰ τὴ φύση του θρεπτικὰ μέσα³⁴, ὁ ὀργανισμὸς τῶν ζῶων ἀφομοιώνει μόνο ὅσα θρεπτικὰ συστατικὰ συντελοῦν στὴ συντήρηση καὶ τὴν αὔξησή του. Αὐτὴ ἡ τελευταία διαπίστωση θεμελιώνεται στὴν ἴδια τὴ λειτουργία τοῦ πεπτικοῦ συστήματος τῶν ζῶων ποὺ ὁ Ἀθηναῖος ἀπολογητὴς ἀναπτύσσει στὸ πέμπτο καὶ ἕκτο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ, κάθε τροφή ποὺ προσλαμβάνεται διέρχεται μίᾳ τριπλῇ διαδικασίᾳ καθάρσεως καὶ διακρίσεως, ὥστε ὅτιδήποτε ξένο στὴ δίαίτα τοῦ ζῴου νὰ ἀποβληθεῖ καὶ νὰ ἐπιστρέψει στὸν οἰκεῖο του τόπο³⁵, καθὼς εἶναι ἀπαραίτητο οἱ θρεπτικὲς δυνάμεις τῆς τροφῆς ποὺ προσλαμβάνεται νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴ φύση τοῦ ζῴου ποὺ πρόκειται νὰ τραφεῖ (κατὰ φύσιν εἶναι τὴν τοῦ τρέφοντος σώματος δυνάμιν ταῖς τοῦ τρεφόμενου ζῴου δυνάμειν). Μόνο ὅταν ἡ προσλαμβανόμενη τροφή διέλθει αὐτὴ τὴν διαδικασίᾳ καθάρσεως, ἡ ὁποία ἐξουδετερώνει ὅτιδήποτε «ἀλλότριον καὶ βλαβερόν» γιὰ τὴ σύσταση τοῦ τρεφόμενου ὀργανισμοῦ, μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν οὐσία, δηλαδὴ στὴ θρέψη τοῦ ζῴου³⁶. Ὡς ἐκ τούτου, οἱ ἀσύμβατες μὲ τὴ

ρον ὕστερον ἐγένετο, κατὰ δὲ τὴν θρέψιν τῶ ἤδη γεγονότι συνεξομοιοῦται τὸ ἐπιρρόεον καὶ διὰ τοῦτ' εὐλόγως ἐκείνην μὲν τὴν ἀλλοίωσιν γένεσιν, ταύτην δ' ἐξομοίωσιν ὠνόμασαν» καὶ I, XI. (Κ Π: 24): τὸ μὲν οὖν ὄνομα τοῦ πράγματος, ὡσπερ καὶ πρότερον εἴρηται, θρέψις· ὁ δὲ κατὰ τοῦνομα λόγος ὁμοίωσις τοῦ τρέφοντος τῶ τρεφόμενῳ». Παρόμοιες ἀπόψεις διατυπώνει καὶ ὁ Ὀριγένης στὸ *Περὶ Ἀρχῶν* IV. I, 4 (ΚΟΕΤ-CHAU, 109). Περισσότερα βλ. KIEL, *Ps-Athenagoras*, 363-366.

34. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, VI: «Πολλῆς οὖν οὔσης ἐν πᾶσι τοῖς ζῴοις τῆς φυσικῆς διαφορᾶς καὶ αὐτῆς γε τῆς κατὰ φύσιν τροφῆς ἐκάστῳ γένοι ζῴων καὶ τῶ τρεφόμενῳ σώματι συνεξομοιωμένης [...]». ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, X. (Κ Π: 20): «[...] οὐκ ἐκ πάντων ἐδεσμάτων πᾶν ζῴον τρέφεσθαι πέφυκεν [...]». Πρβλ. καὶ I, XI (Κ Π: 24-26).

35. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, VI: «τριτῆς δὲ κατὰ τὴν ἐκάστου ζῴου τροφὴν γινομένης καθάρσεως καὶ διακρίσεως δεῖ πάντως φθεῖρεσθαι μὲν καὶ διαχωρεῖν ἢ πέφυκεν [...]». ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, X. (Κ Π: 20-21): «ἔπειτα δ' οὐδ' ἐξ ὧν οἷόν τ' ἐστὶν οὐδ' ἐκ τούτων παραχρῆμα, καὶ διὰ ταύτην τὴν ἀνάγκην πλειόνων ὀργάνων ἀλλοιωτικῶν τῆς τροφῆς ἕκαστον τῶν ζῴων χρῆζει».

36. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, I: «καὶ ταύτην ἐλθοῦσαν δι' ὧν πέφυκεν κριτηρίων καὶ καθαρθεῖσαν ἀκριβῶς τοῖς φυσικοῖς καθαρσίοις εἰλικρινεστάτην γενέσθαι πρόσληψιν εἰς οὐσίαν ἣν διη καὶ μόνην ἐπαληθεύων ἂν ἦν διη καὶ μόνην ἐπαληθεύων ἂν τις τοῖς πράγμασιν ὀνομάσειεν τροφήν ὡς ἀποβάλλουσαν πᾶν ὁπόσον ἀλλότριον καὶ βλαβερόν εἰς τὴν τοῦ τρεφόμενου ζῴου σύστασιν καὶ τὸν πολὺν ἐκείνου ὄγκον ἐπεισαχθέντα πρὸς τὴν τῆς γαστροῦς ἀποπλήρωσιν καὶ τὴν τῆς ὀρέξεως θεραπείαν. ἀλλὰ ταύτην μὲν οὐκ ἂν τις ἀμφισβητήσειεν ἐνοῦσθαι τῶ τρεφόμενῳ σώματι συνδιαπλεκομένην τε καὶ περιπλαττομένην πάσι τοῖς τούτου μέρεσιν καὶ μορίοις» ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, XI (Κ Π: 24-26): «τὸ μὲν οὖν ὄνομα τοῦ πράγματος, ὡσπερ καὶ πρότερον εἴρηται, θρέψις· ὁ δὲ κατὰ τοῦνομα λόγος ὁμοίωσις τοῦ τρέφοντος τῶ τρεφόμενῳ».

φύση τοῦ ζώου τροφές (ἀνθρώπινα μόρια), μόλις ἔρθουν σὲ ἐπαφή μὲ τὰ τοιχώματα τοῦ στομάχου, προκαλοῦν φθορές· συνεπῶς ὁ ὄργανισμὸς τὶς ἀποβάλλει ἄμεσα, εἴτε δι' ἐμετοῦ εἴτε δι' ἄλλης ὁδοῦ, χωρὶς καθόλου νὰ τὶς ὑποβάλλει στὴν πρώτη καὶ φυσικὴ διαδικασία τῆς πέψης καὶ ὅπωςδήποτε χωρὶς νὰ τὶς ἀφομοιώνει³⁷. Ὁ Ἀθηναγόρας ἐπαναλαμβάνει αὐτὴ τὴν διατύπωση τοῦ Γαληνοῦ μὲ κάποιες ἥσσονες παραλλαγές, ὑποστηρίζοντας ὅτι κάθε ἀκατάλληλο εἶδος τροφῆς συμπεριφέρεται διαφορετικὰ καὶ ἀφύσικα κατὰ τὴν πεπτικὴ διεργασία: εἴτε φθίρεται ὅταν συναντήσῃ μίαν ἰσχυρότερη δύναμη (ἐρῶμενεστέρα δύναμη), δηλαδή τὶς καθαριστικὲς λειτουργίες τοῦ πεπτικοῦ συστήματος, καὶ ἀποβάλλεται ἄμεσα. Εἴτε φθίρει ἢ ἴδια ὅταν παραμείνῃ στὴν κοιλιακὴ χώρα, ὅποτε μετατρέπεται σὲ βλαβεροὺς χυμοὺς καὶ τοξικὲς ποιότητες (εἷς τε μοχθηροὺς ἐκτρέπεσθαι χυμοὺς καὶ φαρμακώδεις ποιότητας)³⁸. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο σημεῖο ἔχει ἰδιαίτερη βαρῦτητα στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀθηναγόρα, ὁ ὁποῖος ἀνατρέχει στὸν τεχνικὸ ὄρο *χυμὸν ὠμὸν* τοῦ Γαληνοῦ³⁹ ὥστε νὰ τεκμη-

ἵνα δ' αὐτὴ γένηται, προηγήσασθαι χρὴ πρόσφυσιν, ἵνα δ' ἐκείνη, πρόσθεσιν. [...] καὶ τούτου μάλλον ἔτι τὸ κατὰ τὴν γαστέρα τῷ μέλλειν ποτὲ θρέψειν, εἰ καλῶς κατεργασθεῖν, κέκληται τροφή. κατὰ ταυτὰ δὲ καὶ τῶν ἐδεσμάτων ἕκαστον τροφήν ὀνομάζομεν οὔτε τῷ τρέφειν ἤδη τὸ ζῶον οὔτε τῷ τοιοῦτον ὑπάρχειν οἶον τὸ τρέφον, ἀλλὰ τῷ δύνασθαι τε καὶ μέλλειν τρέφειν, εἰ καλῶς κατεργασθεῖν». Βλ. καὶ III, VII (Κ II: 161-162): «Οὐκοῦν ἐνδέχεται τροφήν μὲν εἶναι τι τῷ ζῳῳ προσήκουσαν, οὐ μὴν καὶ κρατεῖσθαι γ' ὁμοίως πρὸς τῶν ἐν τῷ ζῳῳ ποιότητων· τὸ κρατεῖσθαι δ' ἦν ἀλλοιοῦσθαι».

37. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, V: ἀλλὰ τὰ μὲν ἅμα τῷ προσομιλῆσαι τοῖς περιπτυσσομένοις τῆς κοιλίας μέρεσι φθίρεσθαι πέφυκεν ἐμούμενά τε καὶ διαχωρούμενα ἢ τρόπον ἕτερον διαφορούμενα, ὡς μὴδὲ κατὰ βραχὺ τὴν πρόωτην καὶ κατὰ φύσιν ὑπομείναι πέψιν, ἢ πού γε τὴν εἰς τὸ τρεφόμενον σύγκρασιν [...]. VI: «δεῖ πάντως φθίρεσθαι μὲν καὶ διαχωρεῖν ἢ πέφυκεν ἢ πρὸς ἕτερόν τι μεταβάλλειν πᾶν ὅπόσον ἀλλότριον εἰς τὴν τοῦ ζῳῳ τροφήν ὡς συγκραθῆναι μὴ δυνάμενον». KIEL, *Ps-Athenagoras*, 366-398. ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, III, V, (Κ II: 158-159): «Οὗτω δὲ καὶ ἡ γαστήρ ὑπὸ δριμύτητος πολλάκις δηχθεῖσα πρωϊαίτερον τοῦ δέοντος ἄπεπτον ἔτι τὴν τροφήν ἀποτρίβεται. αὐθις δ' ἂν ποτε τῷ πλήθει βαρυνθεῖσα ἢ καὶ κατ' ἄμφω συνελθόντα κακῶς διατεθεῖσα διαρροαῖς ἐάλω. καὶ μὲν γε καὶ οἱ ἔμετοι, τῷ πλήθει βαρυνθείσης αὐτῆς ἢ τὴν ποιότητα τῶν ἐν αὐτῇ σιτίων τε καὶ περιπτωμάτων μὴ φερούσης, ἀνάλογόν τι ταῖς διαρροαῖς πάθημα τῆς ἄνω γαστροῦ ἐστίν. ὅταν μὲν γὰρ ἐν τοῖς κάτω μέρεσιν αὐτῆς ἢ τοιαύτη γένηται διάθεσις, ἐρῶμενων τῶν κατὰ τὸν στόμαχον, εἰς διαρροαῖας ἐτελεύτησεν, ὅταν δ' ἐν τοῖς κατὰ τὸ στόμα, τῶν ἄλλων εὐρωστούντων, εἰς ἔμετους». Βλ. καὶ *Περὶ χρείας μορίων*, III, I. (ἔκδ. HELMREICH G., *Galenī De usu partium libri XVII*, τόμ. I, Lipsiae: Teubneri, 1907), 195.

38. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, VI: «εὐδηλον ὡς οὐδὲν τῶν παρὰ φύσιν ἐνωθείη ποτ' ἂν τούτοις οἷς οὐκ ἐστὶν τροφὴ πρόσφυης καὶ κατάλληλος, ἀλλ' ἦτοι κατ' αὐτὴν τὴν κοιλίαν διαχωρεῖ πρὶν ἕτερόν τινα γεννησάι χυμὸν ὠμὸν καὶ διεφθαρμένον».

39. ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ εὐχυμίας καὶ κακοχυμίας* 5,6 (ἔκδ. HELMREICH G., CMG V. 4, 2, Lipsiae-Berolini: Teubner, 1923), 409: «καὶ γὰρ δύσπεπτα πάντα τὰ τοιαῦτα καὶ γεώδη ταῖς οὐσίαις

ριώσει τὰ ἐπιχειρήματά του σχετικὰ μὲ τὴν ἀδυναμία τῶν ζωικῶν ὀργανισμῶν νὰ ἀφομοιώσουν ἀνθρώπινα μόρια πού ἐνδεχομένως κατανάλωσαν.

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὅταν ἡ παρὰ φύση τροφή πού κατανάλωσε κάποιο ζῶο παραμείνει στὴν κοιλιακὴ χώρα μετατρέπεται σὲ βλαβεροὺς χυμούς καὶ τοξικὲς ποιότητες. Τὸ γεγονός αὐτὸ συνιστᾶ γιὰ τὸν Ἀθηναγόρα *τεκμήριον μέγιστον*, καθὼς τόσο οἱ βραχυπρόθεσμες κακοπάθειες, ὅσο καὶ οἱ μακροπρόθεσμες δυσμενεῖς συνέπειες πού προκύπτουν ἀπὸ τὴ βρώση ἀσύμβατων τροφῶν (δηλαδή ἀνθρώπινων μορίων) ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἐπιχειρηματολογία του: ὄξυς πόνος, κίνδυνος δυσίατης ἀσθένειας, ζημία στὴν ἴδια τὴ σάρκα τοῦ ζώου πού κατανάλωσε τὴν παρὰ φύση τροφή ἢ ἀκόμη καὶ θάνατος⁴⁰. Ἐπομένως, ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν πολεμίων τῆς ἀναστάσεως ὅτι «τῶν οὕτως ἀναλισκομένων σωμάτων (πού ἔγιναν βορὰ ζώων) καὶ τῶν ταῦτα συμπληρούντων μερῶν καὶ μορίων εἰς πολὺ πλῆθος ζώων διαθρυπτομένων καὶ διὰ τῆς τροφῆς τοῖς τῶν τρεφομένων σώμασιν ἐνομένων [...] τὴν διάκρισιν τούτων ἀδύνατον» εἶναι ἀθεμελίωτος καθὼς, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Ἀθηναῖος ἀπολογητής, ὁ ὀργανισμὸς τῶν ζώων ἀφομοιώνει μόνον ὅ,τι εἶναι σύμφωνο πρὸς τὴ φύση του· τὰ παρὰ φύση ἀνθρώπινα μόρια ἀντιθέτως συνιστοῦν πολέμιες καὶ φθαρτικὲς οὐσίες, οἱ ὁποῖες ἀποβάλλονται⁴¹.

ἐστίν, ὡς μὸλις αἵματοῦσθαι, δεόμενα ῥωμαλέας δυνάμεως εἰς τὴν ἐν τῷ σώματι κατεργασίαν ἐν τῷ πέπταισθαι τε κατὰ γαστέρα καὶ καθ' ἥπαρ τε καὶ φλέβας αἵματοῦσθαι. ἀποτυγχάνεται μὲν οὖν ἑκατέρω τῶν ἐνεργειῶν ἐν τοῖς ἀσθενέσι σώμασι καὶ γεννᾶται χυμὸς ἐκ τῶν τοιούτων ἐδεσμάτων ὁ καλούμενος ὠμός, ἐφ' ᾧ νόσοι παντοῖαι συνίστανται». Βλ. καὶ Ὑγιεινῶν IV, 4-8 (HELMREICH, 112-129).

40. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, I: «[...] φθείρειν δὲ σὺν εὐμαρείᾳ τὴν κρατηθεῖσαν εἰς τε μοχθηροὺς ἐκτρέπεσθαι χυμούς καὶ φαρμακώδεις ποιότητας ὡς μηδὲν οἰκεῖον ἢ φίλον τῷ τρεφομένῳ σώματι φέρουσαν. καὶ τούτου τεκμήριον μέγιστον τὸ πολλοῖς τῶν τρεφομένων ζώων ἐκ τούτων ἐπακολουθεῖν ἄλγος ἢ κίνδυνον ἢ θάνατον [...] ἀλλ' ἦτοι κατ' αὐτὴν τὴν κοιλίαν διαχωρεῖ πρὶν ἕτερόν τινα γεννῆσαι χυμὸν ὠμὸν καὶ διεφθαρμένον, ἢ συστᾶν ἐπὶ πλεῖον τίκει πάθος ἢ νόσον δυσίατον, συνδιαφθείρουσαν καὶ τὴν κατὰ φύσιν τροφήν ἢ καὶ αὐτὴν τὴν τῆς τροφῆς δεομένην σάρκα. [...] ἀλλὰ κἂν ἀπωσθῆ ποτε φαρμάκοις τισὶν ἢ σιτίοις βελτίοισιν ἢ ταῖς φυσικαῖς δυνάμεσι νικηθέν, μετ' οὐκ ὀλίγης ἐξερόθῃ τῆς βλάβης ὡς μηδὲν φέρον τοῖς κατὰ φύσιν εἰρηκὸν διὰ τὸ πρὸς τὴν φύσιν ἀσύγκρατον». KIEL, *Ps-Athenagoras*, 368-371.

41. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, V: «[...] καὶ μήτε πᾶσαν φύσιν πρὸς ἔνωσιν ἢ κράσιν παντός σώματος ἰέναι δικαιοῦσαντος μήτε πρὸς διάκρισιν τῶν ἐνωθέντων ἀπόρως ἔχοντος, ἀλλὰ καὶ τῇ καθ' ἕκαστον φύσει τῶν γενομένων τὸ δρᾶν ἢ πάσχειν ἢ πέφυκεν ἐπιτρέποντος ἄλλο δὲ κωλύοντος καὶ πᾶν ὁ βούλεται καὶ πρὸς ὁ βούλεται συγχωροῦντος ἢ μεταστρέφοντος, πρὸς δὲ τοῖς εἰρημένοις μηδὲ τὴν ἐκάστου τῶν τρεφόντων ἢ τρεφομένων ἐπεσκέφθαι δυνάμιν τε καὶ φύσιν». VI: «[...] ὁ δὲ καὶ πάντως φθαρτικὸν ἂν εἴη τοῦ τρεφομένου σώματος, εἴ γε τρέφεται μὲν τὰ τρε-

Θὰ εἶχε ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον ἂν ὁ Ἀθηναῖος ἀπολογητὴς ἀνέπτυξε τὴν ἀνάλογη μὲ τοῦ Γαληνοῦ ἀναφορὰ του στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔκτου κεφαλαίου, σχετικὰ μὲ τὴν τρισχιθὶ ταξινομήση τῆς πεπτικῆς διεργασίας⁴². Δυστυχῶς μόνο ἀκροθιγῶς κάνει λόγο γιὰ δύο πεπτικὲς φάσεις⁴³, εἰσάγοντας πάντως μία ἐνδιαφέρουσα, ἂν καὶ ἑλλειπτικὰ διατυπωμένη, παρατήρησι: ἔστω κι ἂν ὀρισμένα

φόμενα τοῖς οἰκειοῖς καὶ κατὰ φύσιν, φθίρεται δὲ τοῖς ἐναντίοις». Βλ. καὶ ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ εὐχυμίας καὶ κακοχυμίας* 1,13 (HELMREICH, 392): «ὥσπερ γὰρ οἰκείαι φύσεις φύσει, οὕτως ἕτεροι πολέμιοι καὶ φθαρτικοί. τρέφεσθαι μὲν οὖν ἡμῖν ὑπὸ τῶν οἰκειῶν, ἀπόλλυσθαι δὲ ὑπὸ τῶν ἐναντίων συμβαίνει». *Υγιεινῶν* IV, 11, 15-19 (HELMREICH, 134).

42. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, I: «[...] τριττῆς δὲ κατὰ τὴν ἐκάστου ζώου τροφὴν γινομένης καθάρσεως καὶ διακρίσεως [...]». KIEL, *Ps-Athenagoras*, 344-347. Ὁ τριμερὴς διαχωρισμὸς τῆς πεπτικῆς διεργασίας ἀναφέρεται καὶ στὸν Ἀριστοτέλη, *Περὶ ζώων μορίων*, II, III, 650a, 647a. III, VII, 670a. IV, IV, 678a καθὼς καὶ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*, 495b, 514b. BOYLAN, *The digestive and «circulatory» systems*, 103-106. Βλ. καὶ μία ἀνάλογη ἀναφορὰ στὸν ΓΑΛΗΝΟ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, III, XIII. (K II: 200-201): «Καὶ μοι τεμῶν ἤδη τῶ λογισμῶ τὴν τῆς τροφῆς οἰκονομίαν ἄπασαν εἰς τρεῖς μοῖρας χρόνων, ἐν μὲν τῇ πρώτῃ νόει μένουσαν θ' ἅμα κατὰ τὴν κοιλίαν αὐτὴν καὶ πετομένην καὶ προστιθεμένην εἰς κόρον τῇ γαστρὶ καὶ τι καὶ τῷ ἥπατι παρ' αὐτῆς ἀναφερόμενον. Ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ, διερχομένην τὰ τ' ἔντερα καὶ προστιθεμένην εἰς κόρον αὐτοῖς τε τούτοις καὶ τῷ ἥπατι καὶ τι βραχὺ μέρος αὐτῆς πάντη τοῦ σώματος φερόμενον· ἐν δὲ δὴ τούτῳ τῷ καιρῷ τὸ προστεθὲν ἐν τῷ πρώτῳ χρόνῳ προσφύεσθαι νόει τῇ γαστρὶ. Κατὰ δὲ τὴν τρίτην μοῖραν τοῦ χρόνου τρέφεσθαι μὲν ἤδη τὴν κοιλίαν ὁμοιώσασαν ἐαυτῇ τελέως τὰ προσφύοντα, πρόσφυσιν δὲ τοῖς ἐντέροις καὶ τῷ ἥπατι γίνεσθαι τῶν προστεθέντων, ἀνάδοσιν δὲ πάντη τοῦ σώματος καὶ πρόσθεισιν». Ἐπίσης III. VII (K II: 161-165). *Περὶ χρειᾶς μορίων*, III, II-III καὶ XII (HELMREICH, 196-198 καὶ 217-220). *Υγιεινῶν* IV, 11 (HELMREICH, 133-134).

43. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀθηναγόρας δὲν ἀναπτύσσει πλήρως τὴν τριμερῆ λειτουργία τοῦ πεπτικοῦ συστήματος συνιστᾷ γιὰ τὸν POUADERON, *La chaîne alimentaire chez Athenagore* ἔνδειξη πῶς ὁ Ἀθηναῖος ἀπολογητὴς δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν φυσιολογία τοῦ Γαληνοῦ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Pouaderon συγκρίνει τὸ *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* μὲ ἔργα τοῦ Γαληνοῦ (σσ. 238-240) καὶ διαπιστώνει ὅτι «le parallèle que l'on peut établir entre Galien et Athenagore est assez exact: il concerne non seulement chacune des trois grandes phases de la digestion, mais encore la terminologie qui y est appliquée» (σ. 239), θεωρεῖ ὅτι ἀντλεῖ ἀπὸ μία κοινὴ παράδοσι, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὸ *De natura Deorum* τοῦ Κικέρωνα, (II, LIV, 135-137, ἔκδ. RACKHAM H., *Cicero*, τόμ. XIX: «*De natura deorum*», «*Academica*», Loeb Classical Library, Cambridge: Harvard University Press, 1967), 253-255, τὰ *Saturnalia* τοῦ Μακροβίου (VII, IV, 12-19, KASTER R. A., *Macrobius Saturnalia* Books 6-7, Loeb Classical Library, Cambridge: Harvard University Press, 2011), 178-183, τὸ *Ἀγλαοφῶν ἢ περὶ ἀναστάσεως* τοῦ Μεθοδίου Ὀλύμπου (II, IX, 2-4, BONWETSCH, 346-347), καθὼς καὶ τὴν *Ἑξαήμερο* τοῦ Ἀμβροσίου (I, 9,71, μτφρ. SAVAGE J., *Ambrose, Hexaameron, Paradise and Cain and Abel*, σειρὰ «*Fathers of the Church*» 42, New York: Fathers of the Church Inc., 1961), 279-280 καὶ τὸ *Περὶ τῶν ἀναφερομένων ἐν εἴδει νόμων* τοῦ Φίλωνα (I, 216, ἔκδ. COHN L., *Philonis Alexandrini Opera*, τόμ. IV, Berolini: G. REIMERI, 1896, σ. 52). Ἐνδιαφέροντα σχόλια ἐπ' αὐτοῦ βλ. KIEL, *Ps-Athenagoras*, 340-341.

ἀπὸ τὰ ἀκατάλληλα μόρια τροφῆς προσπελάσουν τὴν πρώτη διαδικασία πέψης, δὲν ἔχουν νὰ προσφέρουν ὀτιδήποτε χρήσιμο στὸν ὄργανισμό ἐπειδὴ εἴτε στεροῦνται τὴ θρεπτικὴ τους δύναμη (δηλαδή τὴ δυνατότητα νὰ συνεισφέρουν στὸν ὄργανισμό τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν αὔξηση καὶ τὴ συντήρησή του στοιχεῖα) κατὰ τὸ πρῶτο πεπτικὸ στάδιο, ποὺ συντελεῖται στὸ στομάχι⁴⁴· εἴτε χάνουν αὐτὴ τὴ δύναμη κατὰ τὴ δεύτερη φάση τῆς πέψης στὸ ἥπαρ, ὅπου ἐκεῖ μεταβάλλονται σὲ θρεπτικὰ ἀδρανεῖς ποιότητες⁴⁵.

Κατὰ συνέπεια, καθὼς ὁ Θεὸς ἔχει παράσχει γιὰ κάθε εἶδος ζώου τὴν κατάλληλη γιὰ τὴ φύση του τροφή, ἔπεται ὅτι τὰ ἀνθρώπινα μόρια, ποὺ ὑπὸ διαφορὲς περιστάσεις ἔγιναν βορὰ ζώων, ἀξιολογοῦνται ὡς ἐντελῶς ἀκατάλληλα νὰ παράσχουν τὶς προσήκουσες αὐξητικὲς ιδιότητες στὰ ζῶα ποὺ ἔτυχε νὰ τραφοῦν μὲ αὐτά, ἐπομένως ἀποβάλλονται διὰ τῶν ἀμυντικῶν μηχανισμῶν τοῦ πεπτικοῦ συστήματος καὶ «ἀποχωροῦντα τῆς θρεπτικῆς δυνάμεως καὶ σκιδνάμενα πρὸς ἐκεῖνα πάλιν ἐξ ὧν τὴν πρώτην ἔσχεν σύστασιν, ἐνοῦται μὲν τοῦτοις ἐφ' ὅσον ἂν ἕκαστον τύχη χρόνον». Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Ἀθηναγόρας, μὲ μία διατύπωση ποὺ –ἀκούσια ἴσως– θὰ ἐπαναλάβει ὁ Αὐγουστῖνος κάποιες δεκαετίες ἀργότερα, καταλήγει ὅτι «ἐκεῖθεν δὲ διακριθέντα πάλιν σοφία καὶ δύναμι τοῦ πᾶσαν ζῶου φύσιν σὺν ταῖς οἰκείαις δυνάμεσι συγκρίναντος ἐνοῦται προσφυῶς ἕκαστον ἐκάστω, κἂν πυρὶ καυθῆ, κἂν ὕδατι κατασαπῆ, κἂν ὑπὸ θηρίων ἢ τῶν ἐπιτυχόντων ζώων καταδαπανηθῆ, κἂν τοῦ παντός σώματος ἐκκοπὲν προδιαλυθῆ τῶν ἄλλων μερῶν· ἐνωθέντα δὲ πάλιν ἀλλήλοις τὴν αὐτὴν

44. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, V: «[...] ὥσπερ οὖν οὐδὲ πᾶν τὸ πεφθὲν καὶ τὴν πρώτην δεξάμενον μεταβολὴν τοῖς τρεφομένοις μορίοις προσπελάζει πάντως, τινῶν μὲν κατ' αὐτὴν τὴν γαστέρα τῆς θρεπτικῆς δυνάμεως ἀποκρινομένων [...]». Πρβλ. μὲ τὶς διατυπώσεις τοῦ Γαλινοῦ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, X. (Κ Π:20-23). III, V (Κ Π:158). III, VII. (Κ Π:162).

45. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, V: «[...] τῶν δὲ κατὰ τὴν δευτέραν μεταβολὴν καὶ τὴν ἐν ἥπατι γινομένην πέψιν διακρινομένων καὶ πρὸς ἕτερόν τι μεταχωρούντων ὁ τὴν τοῦ τρέφειν ἐκβέβηκεν δύναμιν καὶ αὐτῆς γε τῆς ἐν ἥπατι γινομένης μεταβολῆς οὐ πάσης εἰς τροφήν ἀνθρώποις χωρούσης, ἀλλ' εἰς ἃ πέφνκεν περιπτώματα διακρινομένης τῆς τὲ καταλειφθείσης τροφῆς ἐν αὐτοῖς ἔσθ' ὅτε τοῖς τρεφομένοις μέρεσι καὶ μορίοις πρὸς ἕτερόν τι μεταβαλλούσης κατὰ τὴν ἐπικράτειαν τοῦ πλεονάζοντος ἢ περιτεύοντος καὶ φθείρειν πῶς ἢ πρὸς ἐαντὸ τρέπειν τὸ πλησιάζαν εἰωθότος». Ὁ Ἀθηναγόρας δὲν ἀναφέρει ἐδῶ ὅτι τὸ ἥπαρ εἶναι ὑπεύθυνο γιὰ τὴ μεταβολὴ τῶν χυμῶν, ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν πρώτη πεπτικὴ φάση, σὲ αἷμα. Αὐτὴ ἄλλωστε ὑπῆρξε ἡ ἐνστασις τοῦ POUDERON, *La chaîne alimentaire chez Athénagore*, 242 κ.έ. ἀναφορικά μὲ τὸν ρόλο τῆς φυσιολογίας τοῦ Γαλινοῦ στὸ ἔργο τοῦ Ἀθηναίου ἀπολογητῆ (ὑποσ. 43). Περισσότερα ἐπ' αὐτοῦ βλ. KIEL, *Ps-Athenagoras*, 344-347.

ἴσχει χώραν πρὸς τὴν τοῦ αὐτοῦ σώματος ἁρμονίαν τε καὶ σύστασιν καὶ τὴν τοῦ νεκρωθέντος ἢ καὶ πάντη διαλυθέντος ἀνάστασιν καὶ ζωὴν»⁴⁶.

Ἡ ἴδια ἀντιρρητική γραμμὴ ἀξιοποιεῖται γιὰ τὴν ἀναίρεση τοῦ δισεπίλυτου, κατὰ τὸν ἐπίσκοπο Ἰπλῶνος, προβλήματος τῆς παρένθετης ἢ (κατὰ περιπτώσεις) ἐσκεμμένης ἀνθρωποφαγίας⁴⁷. Ἐπαναδιατυπώνοντας τὰ συμπεράσματα πὸ ἀνέκνυσαν ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ πρώτου σκέλους τῆς διανοητικῆς πρόκλησης, ὁ Ἀθηναγόρας στοιχίζει μὲ τὴν ἀπόφραση τοῦ Γαλινοῦ ὅτι οἱ περιπτωματικὲς τροφὲς δὲν μποροῦν νὰ προσφέρουν τὰ ἀπαραίτητα θρεπτικὰ συστατικά στὸ ἀνθρώπινο σῶμα ὑπογραμμίζοντας ὅτι, ὅπως οἱ ἐνάντιες στὴ φύση τοῦ τρεφομένου τροφὲς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θρέψουν κανένα ἀπὸ τὰ μέρη τοῦ ὀργανισμοῦ, ὁμοίως ἢ κατανάληψη ἀνθρώπινης σάρκας δὲν μπορεῖ νὰ ἀφομοιωθεῖ καὶ νὰ ἀποτελέσει θρεπτικὴ ἀξία γιὰ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα⁴⁸. Ἀντιθέτως, οἱ διαταραχὲς τῆς ὁμαλῆς πεπτικῆς διαδικασίας ἐπαναλαμβάνονται μὲ ἐξίσου δυσμενῆ ἀποτελέσματα: πικροὶ χυμοί, φαρμακῶδεις καὶ διεφθαρμένες ποιότητες

46. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, VIII.

47. Ἄν καὶ αὐτὴ τὴν τελευταία ὁ Ἀθηναῖος ἀπολογητὴς ἀποδίδει εἴτε σὲ μανία, εἴτε σὲ μία ἀγαπητὴ μορφή τῶν Χριστιανῶν ἀπολογητῶν κατὰ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, τὴ μυθοπλαστικὴ ἐπιτηδειότητα τῶν «τολμηροτέρων τῶν ποιητῶν». *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, VIII: «ἀλλ' (οὔτε γὰρ καθ' ὃ δεῖ κρινομένων τῶν ἐναγχοῦς ἐξητασμένων οὔτε κατὰ συγκώρησιν παραδεχθέντων τῶν ἐπ' ἐκείνοις γεγυμνασμένων ἀληθῆς δεικνύναι δυνατόν τὸ πρὸς αὐτῶν λεγόμενον) οὐκ ἂν συγκραθεῖ ποτὲ τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα τοῖς τῆς αὐτῆς οὔσι φύσεως, κἂν ὑπ' ἀγνοίας ποτὲ κλαπῶσι τὴν αἴσθησιν δι' ἑτέρου τινὸς μετασχόντες τοιοῦτου σώματος, κἂν αὐτόθεν ὑπ' ἐνδείας ἢ μανίας ὁμοειδοῦς τινος μιανθῶσιν σῶματι· εἴ γε μὴ λελήθασιν ἡμᾶς ἀνθρωποειδεῖς τινες ὄντες θῆρες ἢ μικτὴν ἔχοντες φύσιν ἐξ ἀνθρώπων καὶ θηρίων, οἷους πλάττειν εἰώθασιν οἱ τολμηρότεροι τῶν ποιητῶν». Ἐπίσης, *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, IV. Ἐπιπλέον βλ. ἐνδεικτικά: ΤΑΤΙΑΝΟΣ, *Πρὸς Ἑλληνας*, XXII, III. ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, *Πρὸς Αὐτόλυκον*, II, VIII. ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, *Λόγος παραινετικὸς πρὸς Ἑλληνας*, PG 6, 243A, 245C, 248A κ.α. Γόνιμες παρατηρήσεις ἐπ' αὐτοῦ βλ. MCGOWAN A., "Eating people: Accusations of cannibalism against Christians in the second century", *JChS* 2:4 (1994), 413-441. KIEL, *Ps-Athenagoras*, 41-46.

48. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, VIII: «τὸ δὲ παρὰ φύσιν οὐκ ἂν ποτε χωρήσειεν εἰς τροφήν τοῖς ταύτης δεομένοις μέρεσιν καὶ μορίοις, τὸ δὲ μὴ χωροῦν εἰς τροφήν οὐκ ἂν ἐνωθεῖ τούτοις ἂ μὴδὲ τρέφειν πέφυκεν, οὐδὲ τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα συγκραθεῖ ποτ' ἂν τοῖς ὁμοίοις σώμασιν, οἷς ἔστιν εἰς τροφήν παρὰ φύσιν, κἂν πολλάκις διὰ τῆς τούτων εἰς γαστρὸς κατὰ τινὰ πικροτάτην συμφορὰν» ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, X. (Κ II: 22): «ὡς γὰρ ὑπὸ βοτανῶν οὐδ' ὄλων δυνάμεθα τρέφεσθαι, καίτοι τῶν βοσκημάτων τρεφομένων, οὕτως ὑπὸ ῥαφανίδος τρεφόμεθα μὲν, ἀλλ' οὐχ ὡς ὑπὸ τῶν κρεῶν. τούτων μὲν γὰρ ὀλίγου δεῖν ὄλων ἢ φύσις ἡμῶν κρατεῖ καὶ μεταβάλλει καὶ ἀλλοιοῖ καὶ χρηστὸν ἐξ αὐτῶν αἷμα συνίστησιν· ἐν δὲ τῇ ῥαφανίδι τὸ μὲν οἰκειὸν τε καὶ μεταβληθῆναι δυνάμενον, μόγις καὶ τοῦτο καὶ σὺν πολλῇ τῇ κατεργασίᾳ, παντάπασιν ἐλάχιστον».

πού προκαλοῦν ἔντονα στομαχικά ἄλγη μέχρι νὰ ἀποβληθοῦν ἀπὸ τὸν ὄργανισμό⁴⁹.

Ὡστόσο, τούτη ἡ τελευταία ἄποψη τοῦ Ἀθηναγόρα ἴσως παραβλέπει μία ἐνδεχομένως σημαντικὴ καὶ ὀπωσδήποτε πολὺ ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια. Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὁ Γαληνὸς ὑπογραμμίζει μὲ ἔμφαση πὼς ὁ ὄργανισμὸς ἐπιστρατεύει τοὺς ἀπαραίτητους πεπτικούς μηχανισμοὺς ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῆς τροφῆς ποὺ προσλαμβάνει: ἡ τροφή περιττωμάτων καὶ ἡ τροφή κρέατος, γιὰ παράδειγμα, προϋποθέτει τὴν ἐνεργοποίηση διαφορετικῶν πεπτικῶν διεργασιῶν. Τοῦτο ἐπειδὴ τὰ κατάλληλα γιὰ τὴ θρέψη τοῦ ἀνθρώπινου σώματος στοιχεῖα τῶν περιττωμάτων εἶναι ἐλάχιστα, ἐξαιρετικὰ δύσπεπτα καὶ παρέχουν κακῆς ποιότητας αἷμα στὸν ὄργανισμό (αἷματος καὶ οὐδὲ τούτου τελῶς χρηστοῦ). Τὸ κρέας ἀπεναντίας ἀφομοιώνεται πλήρως καὶ τελείως, ἔχοντας ἐλάχιστα περιττωματικά μέρη, ἐνῶ μεταβάλλεται σὲ χρήσιμο αἷμα ποὺ διαπερνᾷ καὶ τρέφει ὁλόκληρο τὸν ὄργανισμό⁵⁰. Τὸ χοιρινὸ κρέας μάλιστα, κατὰ τίς παρατηρήσεις τοῦ Γαληνοῦ, εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐπεπτο καὶ πλούσιο σὲ θρεπτικά συστατικά, ἰδιαίτερος γιὰ τοὺς ἀθλητές⁵¹. Ἐκεῖνο λοιπὸν ποὺ φαίνεται νὰ παραβλέπει ὁ Ἀθηναγόρας εἶναι ἡ θρεπτικὴ καὶ πεπτικὴ ὁμοιότητα ποὺ παρατηρεῖ ὁ Γαληνὸς ἀνάμεσα στὸ χοιρινὸ καὶ τὸ ἀνθρώπινο κρέας (σάρκες τῶν ὑῶν εἰκόσσι ταῖς τῶν ἀνθρώπων). Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Γαληνοῦ, ὀρισμένοι πονηροὶ πανδοχεῖς καὶ μάγειρες σερβίρουν ἀνθρώπινο κρέας ἀντὶ χοιρινοῦ⁵².

49. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, VII: «πολύ γ' ἔτι μᾶλλον εὐροί τις ἂν ταῦτα πάσχουσαν τὴν ἐξ ἀνοικείων τρεφομένην σάρκα, νῦν μὲν εἰς ὄγκον προϊούσαν καὶ παινομένην ἐξ ὧν προσείληφεν, εἶτα πάλιν ἀποπτύουσαν ὃν ἂν τύχη τρόπον καὶ μειουμένην ἢ μιά τινη τῶν ἔμπροσθεν Ζηθισῶν ἢ πλείουσιν» VIII: «ἀποχωροῦντα δὲ τῆς θρεπτικῆς δυνάμεως καὶ σκιδνάμενα πρὸς ἐκεῖνα πάλιν ἐξ ὧν τὴν πρώτην ἔσχεν σύστασιν, ἐνοῦται μὲν τούτοις ἐφ' ὅσον ἂν ἕκαστον τύχη χρόνον». ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, X. (Κ II: 22): «[...] ὅλη δ' ὀλίγου δεῖν ἐστὶ περιττωματικὴ καὶ διεξέρχεται τὰ τῆς πέψεως ὄργανα, βραχέος ἐξ αὐτῆς εἰς τὰς φλέβας ἀναληφθέντος αἵματος καὶ οὐδὲ τούτου τελῶς χρηστοῦ».

50. ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ τῶν ἐν τροφαῖς δυνάμεων* III, 1,1 (ἔκδ. HELMREICH G., CMG V. 4, 2, Lipsiae-Berolini: Teubner, 1923), 332: «Οὐ τὴν αὐτὴν γὰρ ἅπαντα δύναμιν ἔχει τὰ μόρια τῶν ζώων, ἀλλ' αἱ μὲν σάρκες, ὅταν καλῶς πεφθῶσιν, αἵματός εἰσιν ἀρίστου γεννητικαί [...].»

51. *Περὶ τῶν ἐν τροφαῖς δυνάμεων* III, 1,2 (HELMREICH, 332): «πάντων μὲν οὖν ἐδεσμάτων ἡ σὰρξ τῶν ὑῶν ἐστὶ τροφιμωτάτη καὶ τούτου πείραν ἐναργεστάτην οἱ ἀθλοῦντες ἴσχουσιν». Ἐπίσης: III,18,2 (HELMREICH, 356): «ἔστι δὲ τὸ γένος ἀπάντων τῶν πτηνῶν ζώων ὀλιγοτροφώτερον, εἰ παραβάλλοιτο τῷ γένει τῶν πεζῶν, καὶ μάλιστα τῷ τῶν ὑῶν, ὧν τῆς σαρκὸς οὐδὲν ἂν ἄλλο τροφιμώτερον ἔχοις εὐρεῖν». III, 6,1 (HELMREICH, 341): «καὶ γὰρ ἡδίων καὶ τροφιμωτέρα γίνονται καὶ πεφθῆναι βελτίων ἢ σὰρξ τῶν ἐκμηθέντων ὑῶν».

Τὸ ἐκπληκτικὸ μὲ αὐτὴ τὴ μαρτυρία εἶναι τὸ γεγονὸς πὼς ὅσοι γεύτηκαν αὐτὰ τὰ παρὰ φύσιν ἐδέσματα δὲν παρατήρησαν καμία διαφορὰ στὴ γεύση ἢ τὴν ὁσμὴ τοῦ κρέατος, οὔτε ἀντιμετώπισαν ὅποιοσδήποτε πεπτικές διαταραχές –πλὴν τῆς φυσιολογικῆς ἀποστροφῆς ποὺ προκαλεῖ ἡ ἐπίγνωση τῆς κατανάλωσης τέτοιου εἴδους τροφῆς⁵³. Εἶναι πιθανὸ αὐτὴ ἡ ἀποτρόπαια πρακτικὴ ποὺ μαρτυρεῖ ὁ Γαληνὸς νὰ στάθην ἀφορμὴ γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ ἀντεπιχειρήματος κατὰ τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων –ὅπως ἤδη ἐπισήμανε ὁ Kiel στὴ μελέτη του– καὶ εἶναι ἐξίσου πιθανὸ ὁ Ἀθηναῖος ἀπολογητὴς νὰ ἔχει τέτοια περιστατικά κατὰ νοῦ, ὅταν στὸ ἔβδομο κεφάλαιο τοῦ *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* ἀναφέρεται στὴν κατανάλωση ἀνθρώπινης σάρκας⁵⁴.

Ἡ θέση πάντως ποὺ ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη προσοχὴ παρουσιάζεται στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔβδομου κεφαλαίου. Ἐδῶ ὁ Ἀθηναγόρας κάνει μία πρωτοφανῆ παραχώρηση ὑπὲρ τῶν ἐπικριτῶν τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων. Ἀποδέχεται δηλαδὴ τὸ ἐνδεχόμενον ἀνθρώπινα μόρια ποὺ παρεισήχθησαν στὴν τροφή νὰ ἀφομοιωθοῦν τελικῶς ἀπὸ ὁμότυπο ὄργανισμό καὶ νὰ μεταβληθοῦν διὰ τῆς πεπτικῆς διεργασίας σὲ ἓνα ἐκ τῶν τεσσάρων συστατικῶν στοιχείων τῆς ἀνθρώπινης φύ-

52. *Περὶ τῶν ἐν τροφαῖς δυνάμεων* III, 1,2 (HELMREICH, 333): «τῆς δ' ὑείας σαρκὸς τὴν πρὸς ἄνθρωπον ὁμοιότητα καταμαθεῖν ἐστὶ κἂν τοῦ τινος ἐδηδοκότας ἀνθρωπείων κρεῶν ὡς υἰείων οὐδεμίαν ὑπόνοιαν ἐσχηκέναι κατὰ τε τὴν γεῦσιν αὐτῶν καὶ τὴν ὁσμὴν· ἐφωράθη γὰρ ἡδὴ ποιοῦ τοῦτο γεγονὸς ὑπὸ τε πονηρῶν πανδοχέων καὶ ἄλλων τινῶν». *Περὶ τῆς τῶν ἀπλῶν φαρμάκων κράσεως καὶ δυνάμεως* X, 2,2 (ἐκδ. C. G. KÜHN, *Clavdii Galeni Opera Omnia* XII, Lipsiae 1826), 254: «ἴσμεν γοῦν ἡδὴ πολλοὺς ἀλόνας πανδοκέας τε καὶ μαγειροὺς ἐν τῷ πιπράσκειν ὡς ὑεία τὰ τῶν ἀνθρώπων κρέα [...] ἀλλὰ καὶ διηγουμένων τινῶν ἡκουσα πιστῶν ἀνθρώπων ἐδηδοκέναι μὲν ἐν τινὶ πανδοχείῳ ζῶμον δαφιλῆ μετὰ κρεῶν ἡδίστων, ἡδὴ δὲ ἐμπεπλησμένων, εὑρεῖν ἐν αὐτῷ δακτύλου μέρος τὸ πρόσω κατ' αὐτὸν τὸν ὄνυχα, φοβηθέντες δὲ τοὺς ἐν τῷ πανδοχείῳ μὴ καὶ αὐτοὺς φάγοσιν ὡς εἰθισμένοι τοῦ πράγματος, αὐτίκα μὲν ἐξελεθεῖν, ἐμέσαντες δὲ τὰ ἐδηδεσμένα τῆς ὁδοιορίας ἔχουσαι».

53. *Περὶ τῶν ἐν τροφαῖς δυνάμεων*, III, 1,2 (HELMREICH, 333): «[...] οὐδεμίαν ὑπόνοιαν ἐσχηκέναι κατὰ τε τὴν γεῦσιν αὐτῶν καὶ τὴν ὁσμὴν»· *Περὶ τῆς τῶν ἀπλῶν φαρμάκων κράσεως καὶ δυνάμεως*, X, 2,2 (K: XII) 254: «[...] καίτοι τῶν ἐσθιόντων αὐτὰ διαφορᾶς οὐδεμιᾶς οὐδεὶς ἠσθάνετο [...]».

54. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, VII: «[...] ἔπειτ' εἰ καὶ μέχρι σαρκὸς φθάνει τὴν ἐκ τῆς τοιαύτης τροφῆς μεταβολὴν ὑποθεῖτο τις, οὐδ' οὕτως ἀνάγκη τις ἔσται τὴν νεωστὶ μεταβληθεῖσαν ἐκ τῆς τοιαύτης τροφῆς σάρκα προσπελάσασαν ἐτέρου τινὸς ἀνθρώπου σώματι πάλιν ὡς μέρος εἰς τὴν ἐκείνου τελεῖν συμπλήρωσιν, τῷ μῆτε αὐτὴν τὴν προσλαμβάνουσαν σάρκα πάντοτε φυλάττειν ἢν προσεῖληφεν, μῆτε τὴν ἐνωθεῖσαν ταύτην μόνιμον εἶναι καὶ παραμένειν ἢ προσετέθη [...] οὐκ ἂν συγκραθεῖ ποτὲ τὰ τῶν ἀνθρώπων σώματα τοῖς τῆς αὐτῆς οὔσι φύσεως, κἂν ὑπ' ἀγνοίας ποτὲ κλαπῶσι τὴν αἴσθησιν δι' ἐτέρου τινὸς μετασχόντες τοιοῦτου σώματος, κἂν αὐτὸθεν ὑπ' ἐνδείας ἢ μανίας ὁμοειδοῦς τινος μιανθῶσιν σώματι» KIEL, *Ps-Athenagoras*, 341-344.

σεως: τὸ θερμό, τὸ ψυχρό, τὸ ὑγρὸ καὶ τὸ ξηρό⁵⁵. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ παραδοχὴ, παρατηρεῖ ὁ Ἀθηναγόρας, οὐδόλως δικαιώνει τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν πολεμίων τῆς ἀναστάσεως. Τοῦτο ἐπειδὴ τὰ σώματα ποὺ πρόκειται νὰ ἀναστηθοῦν θὰ συναποτελοῦνται ἐκ τῶν «οἰκείων μερῶν» τοὺς μόνον, δηλαδὴ τὰ τέσσερα στοιχεῖα, ἐνῶ οἱ προσθήκες στὸν σωματικὸ ὄγκο ποὺ προῆλθαν μέσῳ τῆς θρέψης (στὴν προκειμένη περίπτωση διὰ τῆς κατανάλωσης ἀνθρώπινης σάρκας) δὲν ἀποτελοῦν κάποιο ἐξ αὐτῶν τῶν «οἰκείων μερῶν», οὔτε ἔχουν τὴν ποιότητα ἢ τὴν θέσιν τέτοιου μέρους (τὴν ὡς μέρους ἐπέχοντος σχέσιν ἢ τάξιν), δὲν προσκολλοῦνται μονίμως στὰ τρεφόμενα μέρη τοῦ σώματος, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὰ μέρη ποὺ πρόκειται νὰ ἀναστηθοῦν. Ἄρα, καταλήγει ὁ Ἀθηναῖος, τὸ αἷμα, τὸ φλέγμα, ἡ χολὴ καὶ τὸ πνεῦμα δὲν προσφέρουν τίποτε σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος ζωῆς⁵⁶.

55. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, VII: «Ὅλος δὲ κἂν συγχωρήσῃ τις τὴν ἐκ τούτων εἰσιούσαν τροφήν (προσειρησθῶ δὲ τοῦτο συνηθέστερον), καίπερ οὔσαν παρὰ φύσιν, διακρίνεσθαι καὶ μεταβάλλειν εἰς ἓν τι τῶν ὑγραινόντων ἢ ξηραινόντων ἢ θερμαινόντων ἢ ψυχόντων [...]».

56. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, VII: «[...] διακρίνεσθαι καὶ μεταβάλλειν (τὴν τροφήν) εἰς ἓν τι τῶν ὑγραινόντων ἢ ξηραινόντων ἢ θερμαινόντων ἢ ψυχόντων, οὐδ' οὕτως ἐκ τῶν συγχωρηθέντων αὐτοῖς γενήσεται τι προῦργου, τῶν μὲν ἀνισταμένων σωμάτων ἐκ τῶν οἰκείων μερῶν πάλιν συνισταμένων, οὐδενὸς δὲ τῶν εἰρημένων μέρους ὄντος οὐδὲ τὴν ὡς μέρους ἐπέχοντος σχέσιν ἢ τάξιν, οὐ μὴν οὐδὲ παραμένοντος πάντοτε τοῖς τρεφομένοις τοῦ σώματος μέρεσιν ἢ συνανισταμένου τοῖς ἀνισταμένοις οὐδὲν συντελοῦντος ἔτι πρὸς τὸ ζῆν οὐχ αἷματος οὐ φλέγματος οὐ χολῆς οὐ πνεύματος. οὐδὲ γὰρ ὧν ἐδεήθη ποτὲ τὰ τρεφόμενα σώματα, δεηθήσεται καὶ τότε, συναρηγήμενης τῆ τῶν τρεφομένων ἐνδία καὶ φθορᾷ τῆς ἐξ ὧν ἐτρέφετο χρεῖα». Εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Ἀθηναγόρας προσμετρεῖ στοὺς τέσσερις χυμοὺς τοῦ σώματος καὶ τὸ πνεῦμα. Ἄν καὶ ὁ Ἱπποκράτης ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ποὺ ὑπογράμμισε τὴ σημασία τοῦ πνεύματος στὴ λειτουργία τοῦ ὄργανισμοῦ (*Περὶ Φυσῶν*, III-V), τούτῃ ἡ θεωρία συστηματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Πραξαγόρα τὸν Κῶο (πέρ. 340 π.Χ) καὶ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Ἑρασίστρατο (304-250 π.Χ) καὶ Ἡρόφιλο (335-280 π.Χ.). Σύμφωνα μὲ αὐτὴν, ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπινου ὄργανισμοῦ εἶναι στενὰ συνδεδεμένη μὲ ἓναν λεπτὸ ἀτμὸ, τὸ πνεῦμα, ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν ἀέρα ποὺ ἀναπνέει ὁ ἄνθρωπος. Ἐπειδὴ τὸ πνεῦμα μεταφέρεται στὰ διάφορα μέρη τοῦ σώματος μέσῳ τοῦ κυκλοφορικοῦ συστήματος, ἡ σχέση του μὲ τὸ αἷμα εἶναι πολὺ στενὴ. Ἄρα, οἱ ὅποιες μεταβολὲς στὴν παροχὴ ἢ τὴν ποιότητα τοῦ αἵματος συμβάλλουν στὴν ὑγεία ἢ στὴν πρόκληση ἀσθένειας. Ἀκόμη καὶ ἂν οἱ ὑποστηρικτὲς τούτης τῆς θεωρίας πίστευαν ὅτι τὰ θεμέλια ὄντολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνθρώπινου σώματος εἶναι τὸ θερμό, τὸ ψυχρό, τὸ ξηρό καὶ τὸ ὑγρὸ καὶ θεωροῦσαν ὅτι ἡ εὐρυθμὴ λειτουργία καὶ εὐεξία τοῦ ὄργανισμοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀριμονικὴ ἰσορροπία μεταξὺ τοῦ πνεύματος καὶ τῶν τεσσάρων χυμῶν, ἀξιολογοῦσαν τὴν δυσκρασία (τὴν ἀνισορροπία δηλαδὴ τῶν χυμῶν) ὄχι ὡς τὴν πρωταρχικὴ αἰτία τῶν ἀσθενειῶν, ἀλλὰ περισσότερο ὡς ἓναν δευτερεύοντα παθολογικὸ παράγοντα. Περισσότερα ἐπ' αὐτοῦ βλ. SPRENGEL K., *Histoire de la médecine. Depuis son origine jusqu' au dix-neuvième siècle*, τόμ. II (μτφρ. A. JOURDAN, Paris: De Lebégue, 1815), 70-88. NEUBURGER M., *History of medicine*, τόμ.

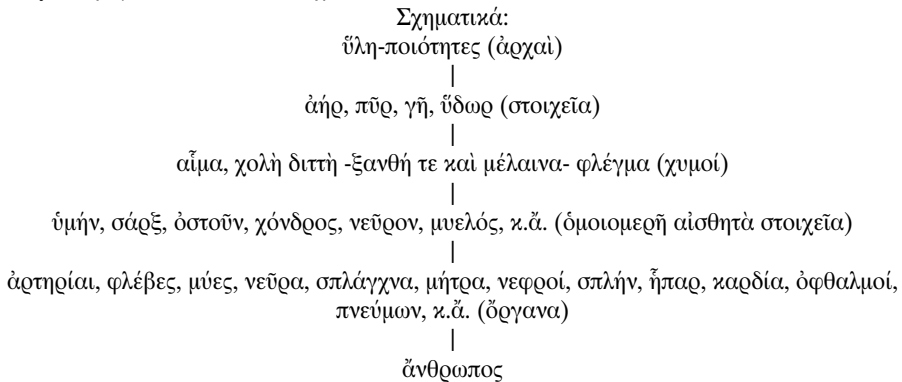
Τούτη ἡ διατύπωση, ἀφηρημένη καθὼς εἶναι καὶ συμπυκνωμένη σὲ κρυπτογραφικὰ σχεδὸν σημεῖα, ἀποκαλύπτει μίαν ἀντίφαση. Ὁ Ἀθηναγόρας δηλαδὴ ἀναγνωρίζει ὅτι τὸ ἀναστημένο σῶμα θὰ ἀνασυγκροτηθεῖ ἀπὸ τὰ τέσσερα θεμελιώδη στοιχεῖα του, μίαν ἄποψη ποὺ στοιχίζεται μὲ τὶς ἀξιωματικὲς διατυπώσεις τοῦ Ἱπποκράτη, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε πολιτογράφησε τὴ θεωρία τῶν τεσσάρων στοιχείων στὴν ἰατρικὴ ὁρολογία. Σύμφωνα μὲ αὐτὲς, ἀπὸ τὴ συναρμογὴ τοῦ θερμοῦ, τοῦ ψυχροῦ, τοῦ ὑγροῦ καὶ τοῦ ξηροῦ προκύπτει ἡ συστατικὴ δομὴ ὄλων τῶν ἔμβιων ὀργανισμῶν, μίαν θέσιν ποὺ ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Γαληνός, ἀναφέροντας ὅτι ὅλα τὰ μέρη καὶ τὰ ὄργανα τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ εἶναι «συνθετικὰ τε καὶ γεννητικὰ» τῶν τεσσάρων στοιχείων⁵⁷. Ὅμως, ἐνῶ ὁ Ἀθηναγόρας παραδέχεται ὅτι τὸ ἀναστημένο σῶμα θὰ συγκροτηθεῖ ξανά ἀπὸ τὰ πρωταρχικὰ συστατικὰ του στοιχεῖα, δὲν ἀναγνωρίζει τὰ παράγωγα τῶν στοιχείων αὐτῶν, δηλαδὴ τὸ αἷμα, τὸ φλέγμα, τὴ χολή (ξανθὴ καὶ μαύρη) καὶ τὸ πνεῦμα,

I (μτφρ. E. PLAYFAIR, London: Oxford University Press, 1910), 223-232. WELLMAN M., *Die Pneumatische Schule bis auf Archigenes* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1895), 23-64. HARRIS C. R. S., *The heart and the vascular system in ancient Greek medicine. From Alcmaeon to Galen* (Oxford: Clarendon Press, 1973), 235-251. Ὁ Γαληνός, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐνδεχομένως ἀντλεῖ ὁ Ἀθηναγόρας, ἀναφέρεται σὲ αὐτὲς τὶς θέσεις, κυρίως στὸ *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων*, I-X (ἔκδ. DE LACY P., CMG V. 4,1,2, Berlin: Akademie Verlag, 2005), 78-100. Ἐπιπλέον, *Περὶ μῶν κινήσεως* I-II (K:IV), 367-464. *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων τῶν σωζομένων*, I (K: II), 573. Ἐπίσης BOYLAN M., *Galen: on blood, the pulse and the arteries*, JHB 40:2 (2007), κυρίως 217-220.

57. *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, III: «ἀνάγκη τοίνυν, τῆς φύσεως τοιαύτης ὑπαρχούσης καὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων καὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου, μὴ ἐν εἶναι τὸν ἀνθρώπον, ἀλλ' ἕκαστον τῶν συμβαλλομένων (στοιχείων) ἔς τὴν γένεσιν ἔχειν τὴν δύναμιν ἐν τῷ σώματι, οἷον περὶ συνεβάλετο. [...] τοιαύτη δὲ καὶ τῶν ζώων ἐστὶν ἡ φύσις, καὶ τῶν ἄλλων πάντων, γίνεται τε ὁμοίως πάντα καὶ τελευτᾷ ὁμοίως πάντα, συνίσταται τε γὰρ αὐτῶν ἡ φύσις ἀπὸ τούτων τῶν προειρημένων πάντων, καὶ τελευτᾷ κατὰ τὰ εἰρημένα ἐς τὸ αὐτὸ ὅθεν περὶ συνέστη ἕκαστον». Βλ. καὶ *Περὶ ἀρχαίας ἱητρικῆς*, I, XVI. ΓΑΛΗΝΟΣ, *Εἰς τὸ Περὶ φύσεως ἀνθρώπου βιβλίον Ἱπποκράτους ὑπόμνημα πρῶτον*, (ἔκδ. MEWALDT I., CMG V. 9, 1, Leipzig-Berlin: Teubner, 1914), 28: 12-14: «ἐκ θερμοῦ γὰρ καὶ ψυχροῦ καὶ ξηροῦ καὶ ὑγροῦ πάντα γεγονέναι καὶ διὰ τοῦτο κοινὰ πάντων εἶναι ταῦτα στοιχεῖα». 29: 9-14: «“χρὴ τοίνυν” μὴ τὰ βλεπόμενα κατὰ τὸ σῶμα τῶν ἀνθρώπων θερμὰ καὶ ψυχρὰ καὶ ξηρὰ καὶ ὑγρὰ λέγειν αὐτὸν οἶσθαι νῦν, ἀλλὰ τὰ τέτταρα στοιχεῖα. ταῦτα γὰρ ἄκρας ἔχει καὶ ἀμίκτους ποιότητας, ἔξ ὧν ἀλλήλας κεραυννόμενων τὰ μεταξὺ σώματα πάντα γίνεται κατ' ἐπικράτειαν, οὐ κυρίως ὀνομαζόμενα θερμὰ καὶ ψυχρὰ καὶ ξηρὰ καὶ ὑγρὰ». 30: 11-14: «ὥστε οὐ τὰ σαφῶς βλεπόμενα κατὰ τὸ σῶμα τῶν ἀνθρώπων θερμὰ καὶ ψυχρὰ καὶ ξηρὰ καὶ ὑγρὰ μόρια στοιχεῖα τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως ἐστὶν, ἀλλὰ τὰ τούτων αὐτῶν συνθετικὰ τε καὶ γεννητικὰ». Ἐπίσης, *Περὶ κράσεων*, I, I, (ἔκδ. HELMREICH G., *Galenus. De temperamentis libri III*, Lipsiae: Teubneri, 1904), 1:1-16. *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, III, (K II: 8-9). I, (K II: 11-16). ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, II, III-IV, 330b-332a.

ὡς μέρη τῆς ἀναστημένης του μορφῆς⁵⁸. Ὁ Ἀθηναῖος δικαιολογεῖ αὐτὴ τὴν κάπως σκοτεινὴ ἀποψη ὑποστηρίζοντας ὅτι σὲ ἐκείνη τὴν κατάσταση (μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάσταση), καθὼς οἱ διατροφικὲς καὶ ἄλλες σωματικὲς ἀνάγκες παροπλίζονται, ἔπεται ὅτι τὰ σχετικὰ μὲ τὴ λειτουργία τῆς θρέψης ὄργανα (τὰ ὁποῖα εἶναι ὑπεύθυνα ἄλλωστε γιὰ τὴ μεταβολὴ τῶν τροφῶν στοὺς ἀντίστοιχους χυμούς) δὲν θὰ περιλαμβάνονται στὴ μορφὴ τοῦ ἀναστηθέντος σώματος⁵⁹. Ἐπο-

58. Σύμφωνα μὲ τὴν ἱατρικὴ φυσιολογία, ἀπὸ τὰ τέσσερα θεμέλια συστατικά τῆς φύσεως προκύπτουν –καὶ συγχρόνως ἀντιστοιχοῦν σὲ αὐτά– τὰ ἀνάλογα βιολογικὰ ὑγρὰ ποὺ καθορίζουν τὴν ὑγεία ἢ τὴν ἀσθένεια τοῦ σώματος, δηλαδὴ οἱ τέσσερις χυμοί: αἷμα, φλέγμα, ξανθὴ καὶ μαύρη χολή. Βλ. σχετικὰ *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*, IV: «τὸ δὲ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἐν ἐνωτῶ αἷμα καὶ φλέγμα καὶ χολὴν ξανθὴν καὶ μέλαιναν, καὶ ταῦτ' ἐστὶν αὐτῷ ἡ φύσις τοῦ σώματος, καὶ διὰ ταῦτα ἀλγεῖ καὶ ὑγιαίνει». ΓΑΛΗΝΟΣ, *Εἰς τὸ Περὶ φύσιος ἀνθρώπου βιβλίον Ἱπποκράτους ὑπόμνημα πρῶτον*, 28: 14-18: «τὰ δὲ ἴδια τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως αἷμα καὶ φλέγμα καὶ χολὴ ξανθὴ τε καὶ μέλαινα. Καίτοι γ' οὐδὲ ταῦτα ἴδια καλῶς ἀν λέγοιτο. κοινὰ γάρ ἐστιν ἀπάντων τῶν ἐναίμων ζώων. Εὐδὴλον δ' ὅτι καὶ τούτων ἕκαστον ἐκ τῶν πρώτων τεττάρων γέγονεν, ἄπερ ἀπὸ τῶν ποιότητων ὀνομάζοντες ὑγρὸν καὶ ξηρὸν καὶ ψυχρὸν καὶ θερμὸν λέγομεν». 32: 16-20: «[...] ἐξ αἵματος καὶ φλέγματος καὶ χολῆς διττῆς τὴν ἐξ ἀρχῆς γένεσιν ἡμῶν γίνεσθαι καὶ τὴν ἐν ὄλῳ τῷ βίῳ διαμονὴν ἐκ τούτων ὑπάρχειν καὶ ταῦτα τὴν ὅλην φύσιν εἶναι τοῦ ἀνθρώπου, τῶν μὲν χυμῶν ἐν τοῖς στερεοῖς περιεχομένων, αὐτῶν δὲ τῶν στερεῶν ἐν τῇ πρώτῃ διαπλάσει κυουμένου τοῦ ζώου τὴν γένεσιν ἐκ τούτων σχόντων».

59. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, VII: «οὐδὲ γὰρ ὧν ἐδεήθη ποτὲ τὰ τρεφόμενα σώματα, δεηθήσεται καὶ τότε, συνανηρημένης τῇ τῶν τρεφομένων ἐνδείᾳ καὶ φθορᾷ τῆς ἐξ ὧν ἐτρέφετο χρείας». Ἐνδεχομένως ὁ Ἀθηναγόρας διατυπώνει ἐδῶ μία περισσότερο ἐπεξεργασμένη ἐκδοχὴ ἐνὸς δημοφιλῶς ἐπιχειρήματος στὴ φαρέτρα τῆς χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς, ἀναφορικὰ μὲ τὴ χρεια τῶν ὀργάνων στὴν μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάσταση κατάσταση τῶν σωμάτων. Οἱ χυμοὶ δηλαδὴ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀλλοίωσης τῶν εἰσερχομένων τροφῶν στὰ κατάλληλα γιὰ τὴν πέψη ὄργανα. Ἐφόσον τὸ ἀναστηθὲν σῶμα θὰ εἶναι ἀπαλλαγμένο ἀπὸ ὁποιαδήποτε διατροφικὴ ἀνάγκη, ἔπεται ὅτι οἱ χυμοὶ καθίστανται περιττοί. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. ΓΑΛΗΝΟΣ, *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων*, I, X. (K II:20-21, 23). II, VIII (K II: 115-117). ΤΕΜΡΚΙΝ, *Hippocrates in a world of pagans and Christians*, 129.

μένως, ακόμη κι αν κάποιος ακούσια ή εμπρόθετα τράφηκε με ανθρώπινα μέρη, τούτο δεν συνεπάγεται ότι κατά την ανάσταση ή καταναλωθείσα σάρκα θα προστρέξει για τη συναρμογή του σώματος του καταναλωτή της. Ο Άθιναγόρας τεκμηριώνει αυτή την τελευταία θέση, ύποστηρίζοντας ότι ο σωματικός όγκος, πού ένδεχομένως προστεθεί στην κατανάλωση ανθρώπινων μορίων, δέν διατηρείται μέχρι την ώρα της αναστάσεως, καθώς ή σωματική διάπλαση υπόκειται σε διαρκείς μεταβολές και αὐξομοιώσεις (ἀσθένεια, ιδρώτας κ.ἄ.)⁶⁰.

Φαίνεται ὡστόσο ότι τὰ ἐπιχειρήματα πού ἐπιστρατεύει ὁ Ἄθιναγόρας για τήν ἀναίρεση τῆς θέσης ὅτι «ἀνάγκη ἐῖναι πᾶσαν τὰ μέρη τῶν ἀνθρώπων, ὅποσα τροφή γέγονεν τοῖς μετειληφόσι ζώοις, πρὸς ἕτερα τῶν ἀνθρώπων μεταχωρεῖν σώματα, τῶν μεταξὺ τούτοις τραφέντων ζῶων τήν ἐξ ὧν ἐτράφησαν τροφήν διαπορθευόντων εἰς ἐκείνους τοὺς ἀνθρώπους ὧν ἐγένετο τροφή» ἔχουν ἕναν συγκεκριμένο ἀποδέκτη: τὸν Ὁριγένη και τὶς ἀπόψεις πού διατυπώνει στὸ *Περὶ Ἀρχῶν*, ὅτι δηλαδὴ κάθε τροφή πού εἰσέρχεται στὸν ὀργανισμό ἀφομοιώνεται και γίνεται ὁμοούσια μὲ αὐτόν⁶¹. Ἔστω κι ἂν τούτη ἡ προβληματική σχετικὰ μὲ τήν ἀντιωριγενική στόχευση τοῦ *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* ξεφεύγει ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς ἐπιδιώξεις αὐτῆς τῆς μελέτης, θεωροῦμε δίκαιο τὸ αἶτημα νὰ ἀναφερθοῦμε –ἐπιδεσμικὰ ἔστω– σὲ αὐτή.

Ὁ R. Grant, ἐπικαλούμενος τὶς βολές τοῦ συγγραφέα τοῦ *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* κατὰ τῶν πολεμίων τῆς διδασκαλίας για τήν ἀνάσταση τῶν σωμα-

60. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, VII: «ἔπειτ' εἰ και μέχρι σαρκὸς φθάνειν τὴν ἐκ τῆς τοιαύτης τροφῆς μεταβολὴν ὑποθοῖτό τις, οὐδ' οὕτως ἀνάγκη τις ἔσται τὴν νεωστὶ μεταβληθεῖσαν ἐκ τῆς τοιάσδε τροφῆς σάρκα προσπελάσασαν ἑτέρου τινὸς ἀνθρώπου σῶματι πάλιν ὡς μέρος εἰς τὴν ἐκείνου τελεῖν συμπλήρωσιν τῷ μῆτε αὐτὴν τὴν προσλαμβάνουσαν σάρκα πάντοτε φυλάττειν ἢ προσεῖληφεν, μῆτε τὴν ἐνωθεῖσαν αὐτὴν μόνιμον εἶναι και παραμένειν ἢ προσετέθη, πολλὴν δὲ και τὴν ἐπὶ θάτερα δέχεσθαι μεταβολὴν, ποτὲ μὲν πόνοις ἢ φροντίσιν διαφορομένην, ἄλλοτε δὲ λύπαις ἢ καμάτοις ἢ νόσοις συντηκομένην, και ταῖς ἐξ ἐγκαύσεως ἢ περιψύξεως ἐπιγινόμεναις δυσκασίαις, μὴ συμμεταβαλλομένων σαρκὶ και πιμελῇ τῶν [δημῶν] ἐν τῷ μένειν ἄπερ ἐστὶ τὴν τροφήν δεχομένων. τοιούτων δὲ γενομένων ἐπὶ τῆς σαρκὸς παθημάτων, πολὺ γ' ἔτι μᾶλλον εὗροι τις ἂν ταῦτα πάσχουσαν τὴν ἐξ ἀνοικεῖων τρεφομένην σάρκα, νῦν μὲν εἰς ὄγκον προοῖουσαν και πλαινομένην ἐξ ὧν προσεῖληφεν, εἶτα πάλιν ἀποπτύουσαν ὃν ἂν τύχη τρόπον και μειουμένην ἢ μᾶ τινι τῶν ἐμπροσθεν· ἠθεισῶν ἢ πλείοσιν· μόνην δὲ παραμένειν τοῖς μέρεσιν ἃ συνδεῖν ἢ στέγειν ἢ θάλλειν πέφυκεν, τὴν ὑπὸ τῆς φύσεως ἐξειλεγμένην και τούτοις προσπεφυκυῖαν οἷς τὴν κατὰ φύσιν συνεξέπλησεν ζωὴν και τοὺς ἐν τῇ ζωῇ πόνους». Πρβλ. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ, *De civitate Dei*, XXII, XX. PL 41,782-783 και ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, *Περὶ Διαίτης* I, V.

61. ΩΡΙΓΕΝΗΣ, *Περὶ Ἀρχῶν* II, 1. 4. PG 11, 185A: «Nam quodcumque illud est quod per cibum sumpserimus, in corporis nostri substantiam vertitur», καθώς ἐπίσης *Εἰς τὸν Α΄ Ψαλμόν*, PG 12, 1092BC και Ἀγλαοφῶν ἢ *περὶ ἀναστάσεως*, I, XX. 243, 4-11. (βλ. παραπάνω, ὑποσ. 12).

των, πρώτος υποστήριξε ότι το έργο δεν απευθύνεται μόνο προς έθνικούς που εξέφρασαν αντιρρήσεις σε αυτή, αλλά κυρίως σε εκείνους που «πάντη και καθάπαξ απογινώσκουσιν την περι τούτων ἀλήθειαν, [...] προς τὸ δοκοῦν αὐτοῖς διαστρέφουσιν [...] καὶ περι τῶν ἐμφανῶν ἀπορεῖν ἐπιτηδεύουσιν», δηλαδή τους ομόδοξους Χριστιανούς⁶². Ὁ Ἀθηναγόρας δηλαδή υποστηρίζει ότι σε κάθε ἀληθές δόγμα παραφύεται τὸ ψεῦδος καὶ ἡ ἀμφισβήτιση, ἐπινοήσεις ἀνθρώπων που ἔχουν τὴν τάση νὰ διαστρεβλώνουν τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ σπέρνουν τὸν σπόρο τῆς διαφθορᾶς. Τοῦτο ἐπειδὴ, ἔστω κι ἂν τέτοιοι ἄνθρωποι συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στοὺς πρὸ λαμπροὺς καὶ ἐπιφανεῖς σοφοὺς, ἡ διάνοιά τους ἰλλιγιᾶ κι ἀμηχανεῖ ὄντας ἀδύναμη νὰ κατανοήσῃ ὅτι ὁ Θεὸς δύναται νὰ κατορθώσῃ τὸ ἀκατόρθωτο: «καὶ μάλιστα ταράττειν ἔδοξέν τινας καὶ τῶν ἐπὶ σοφία θαυματοζομένων, ἰσχυρᾶς οὐκ οἶδ' ὅπως ἠγησαμένων τὰς παρὰ τῶν πολλῶν φερομένας διαπορήσεις»⁶³. Πίσω ἀπὸ αὐτὲς τὶς τελευταῖες γραμμὲς ὁ Grant διακρίνει τὸν Ὁριγένη, ὑπογραμμίζοντας ὅτι τὸ πλέγμα τῶν ἐπιχειρημάτων που ὑφαίνει ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου δένεται σὲ μία ὀλοκληρωμένη εἰκόνα μόνο ἐκεῖ ὅπου ὡς συνδετικὸ στοιχεῖο προστίθεται ἡ κριτικὴ τοῦ μεγάλου Ἀλεξανδρινοῦ κατὰ τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων⁶⁴.

Ὁ Ὁριγένης πρὸ συγκεκριμένα υποστήριξε ὅτι τὸ σῶμα συγκροτεῖται ἀπὸ τὰ τέσσερα πρωταρχικὰ στοιχεῖα (θερμὸ, ψυχρὸ, ξηρὸ καὶ ὑγρὸ), ἐκ τῶν ὁποίων ὁ Θεὸς ἔλαβε τὴν ἀπαραίτητη ποσότητα γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ ἀνθρώπινου

62. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, I.

63. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, III.

64. GRANT, *Athenagoras or Pseudo-Athenagoras*, 123-129. Παρόμοιες ἀπόψεις ἐκφράζει καὶ ὁ BARNARD, *Athenagoras*, 28-36 καὶ *The background and theology*, 4-11. Χρειάζεται πάντως νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι στὴ μελέτη τοῦ POUDERON, *L'authenticité du traité sur la resurrection* δὲν παρατηρεῖται καμία νύξη σχετικὰ μὲ τὴν ἀντιωριγενιστικὴ πτυχὴ τοῦ *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, ἐνῶ στὶς μελέτες τοῦ *Public et adversaires du traité sur la resurrection d' Athénagore*, Vet. Chr. 24 (1987), 315-336, *Athénagore d' Athènes. Philosophe Chretien*, 98-113 καὶ *D' Athènes à Alexandrie. Études sur Athénagore et les origins de la philosophie Chrétienne* (Louvain-Paris: Peeters, 1997), 145-195 στηρίζεται σὲ ἐσωτερικὲς ἀναφορὲς τοῦ *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* ὡστε νὰ υποστηρίξῃ τὴν ἀντι-γνωστικὴ στόχευση τοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ τὴν πιθανότητα ὁ Ἀθηναγόρας νὰ στρέφεται ἐναντίον τῆς κριτικῆς τοῦ Κέλσου. Ὁ RANKIN, *Athenagoras. Philosopher and theologian*, 33-36, ἐπαναλαμβάνει τὶς ἀπόψεις τοῦ Grant γιὰ τὴ διπλὴ ἀνασκευαστικὴ πρόθεση τοῦ ἔργου (κατὰ ἐθνικῶν καὶ Χριστιανῶν), ἀποφεύγει ὡστόσο νὰ φωτογραφίσει τὸν Ὁριγένη ὡς κύριο ἀποδέκτη τῶν ἀναιρέσεων τοῦ συγγραφέα του. Ἐκτενέστατη ἀνάλυση ἐπ' αὐτοῦ βλ. KIEL, *Ps-Athenagoras*, 75-99 καὶ 134-160.

σώματος⁶⁵. "Όταν αυτό φθάσει στο βιολογικό του τέλος, τότε αποσυντίθεται στα συστατικά του στοιχειά και καθένα από αυτά επιστρέφει στον οίκειο του τόπο: τὸ ξηρὸ στοιχεῖο ἐπιστρέφει στὴ γῆ, τὸ ὑγρὸ στὸ ὑγρὸ, τὸ ψυχρὸ στὸν ἀέρα καὶ τὸ θερμὸ στὴ φωτιά. Τὰ παραδείγματα πὺν παραθέτει ὁ Πρόκλος (διὰ τοῦ ὁποῖου διατυπώνονται οἱ θέσεις τοῦ Ὁριγένη στὸν Ἄγλαοφῶντα τοῦ Μεθοδίου) πρὸς ἐπίρρωση αὐτῆς τῆς θέσης εἶναι ἐνδεικτικά. Ἄν κάποιος ρίξει στὴ θάλασσα κρασί ἢ γάλα εἶναι ἀδύνατον νὰ περισυλλέξει τὴν αὐθεντικὴ ποσότητα καὶ σύσταση τοῦ ἀρχικοῦ ὑγροῦ πὺν ἔριξε, ἢ ἂν ἓνας καλλιτέχνης λιώσει στὸν ἀποστακτῆρα τοῦ ἓνα κέρινο ἔργο μαζί με ἄλλα ὑλικά, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἐπαναφέρει στὴν ἀρχικὴ μορφή καὶ σύνθεσή του. Ὁμοίως καὶ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα: ὅταν διαλυθεῖ στα ἔξ ὧν συνετέθη εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπανασυγκροτηθεῖ ἀπὸ τὰ ἴδια ἀκριβῶς στοιχειά, καθὼς τοῦτα διασκορπίστηκαν σὲ διάφορα μέρη καὶ συζεύχθηκαν με λογῆς ὁμογενῆ ἢ ἑτερογενῆ στοιχειά, ὅπως τὸ κρασί ἢ τὸ γάλα ἀναμίχθηκαν με τὸ θαλασσινὸ νερὸ σὲ διάφορα σημεῖα καὶ βάθη⁶⁶. Ἄρα, ἢ ἀνάσταση τοῦ σώματος εἶναι ἀδύνατη.

Ἐπὸ τὸ φῶς τῶν παραπάνω θέσεων ἐπομένως κατανοεῖται ἢ κατὰ τὰ φαινόμενα ἀντιφατικὴ με τὴν ἰατρικὴ φυσιολογία διατύπωση τοῦ Ἀθηναγόρα γιὰ τὴ σύσταση τοῦ ἀναστημένου σώματος ἐκ τῶν τεσσάρων μόνο πρωταρχικῶν στοιχείων. Στὴν πορεία τῆς ἐπιχειρηματολογίας του μάλιστα αὐτὲς οἱ διατυπώσεις θὰ διευκρινιστοῦν περισσότερο, καθὼς μέσω μίας ἀλληλουχίας ἐπαγωγικῶν συλλογισμῶν ὁ Ἀθηναῖος ἀπολογητῆς διαπιστώνει ὅτι ὁ Θεός «οὐτ' ἂν μάτην ἐποίησεν τὸν ἄνθρωπον». "Ὅπως κάποιος, κατὰ τὸ παράδειγμά του, ἀποκτᾶ ἀπογόνους ὄχι γιὰ δικὸ του ὄφελος, ἀλλὰ γιὰ «τὴν ἑαυτοῦ διαδοχὴν τελευτὴν παραμυθούμενος καὶ ταύτῃ τὸ θνητὸν ἀπαθανατίζειν οἰόμενος», ὁμοίως ὁ Θεός, πάνσοφος καθὼς εἶναι καὶ ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε ἀνάγκη, δημιουργοῦσε τὸν ἄνθρωπο «διὰ τὴν ἰδίαν αὐτῶν τῶν γενομένων ζωὴν τε καὶ διαμονήν». Ἐπομένως, καθὼς ὁ ἄνθρωπος φέρει τὴν εἰκόνα τοῦ Δημιουργοῦ, ὄντας προι-

65. Ἄγλαοφῶν ἢ περὶ ἀναστάσεως, I, XIV-XV, 237-238. Συμπληρωματικὰ βλ. καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, *Εἰς Ὁριγένην προσφωνητικός*, VIII:110-111, (ἔκδ. CROUZEL H., *Grégoire le Thaumaturge*, «Remerciement à Origène» *suivi de la* «Lettre d'Origène à Grégoire», σειρά Sources Chrétiennes 148, Paris: Les Editions du Cerf, 1969), 142.

66. Ἄγλαοφῶν ἢ περὶ ἀναστάσεως, I, XV-XVI, 238-239. Πρβλ. με τὶς ἱπποκρατικὰς θέσεις στὸ *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, III: «καὶ πάλιν γε ἀνάγκη ἀναχωρεῖν ἐς τὴν ἐσωτοῦ φύσιν ἕκαστον, τελευτῶντος τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου, τὸ τε ὑγρὸν πρὸς τὸ ὑγρὸν καὶ τὸ ξηρὸν πρὸς τὸ ξηρὸν καὶ τὸ θερμὸν πρὸς τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν πρὸς τὸ ψυχρὸν». Περισσότερα ἐπ' αὐτοῦ βλ. CHADWICK H., *Origen*, «Celsus and the resurrection of the body», *HThR* 41:2 (1948), 88.

κισμένος με νοῦ καὶ λογικὴ κρίση, καὶ ἡ αἰτία τῆς δημιουργίας του εἶναι ἡ διαμονὴ του στὸν αἰῶνα, ἔπεται ὅτι ἡ ἀνάσταση ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος μεταβολῆς πρὸς τὸ καλύτερο⁶⁷.

Ἡ ἀντί-ὠριγενικὴ προοπτικὴ αὐτῶν τῶν ἐπιχειρημάτων ὀδηγεῖ σὲ μία προβληματικὴ, τὴν ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρακολουθήσουμε ἐδῶ. Σὲ κάθε περίπτωσι, ἔστω κι ἂν προσεγγίσαμε ἑλλειπτικὰ τὸν ἀνασκευαστικὸ λόγο *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, χρειάζεται νὰ παρατηρήσουμε ἐν κατακλείδι ὅτι τὸ ἔργο ἀποκαλύπτει ὀρισμένες ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες πτυχὲς τῆς Χριστιανικῆς σκέψης. Προσφέροντας κάποια πρωταρχικὰ ὀδηγητικὰ νήματα τὰ ὁποία μποροῦν νὰ συμβάλουν σὲ μία περισσότερο ἐμβριθῆ μελέτη, τούτη ἡ πρωτότυπη καὶ συνάμα ἐντυπωσιακὴ ἐνσωμάτωση τῆς ἱατρικῆς τεχνολογίας στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν* προτρέπει πρὸς μία ἐπαναξιολόγηση τοῦ ρόλου τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης στὴ συγκρότηση τῆς χριστιανικῆς σκέψης, ὄχι ὡς στείρα δεξαμενὴ ἀντεπιχειρημάτων ἐναντίον τῶν ἐκάστοτε πολεμιῶν της, ἀλλὰ ὡς πρόθεση νὰ ἐνταχθεῖ ὁ μύχιος καὶ γοητευτικὸς μικρόκοσμος τῆς φυσιολογίας τῶν ὄντων στὴν δοξολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ δημιουργικοῦ ἔργου τοῦ Θεοῦ.

67. *Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*, XII: «τά γε μὴν δι' αὐτὸ τὸ εἶναι καὶ ζῆν καθὼς ἐπέφυκεν γινόμενα, ὡς αὐτῆς τῆς αἰτίας τῆ φύσει συνειλημμένης καὶ κατ' αὐτὸ μόνον τὸ εἶναι θεωρουμένης, οὐδεμίαν οὐδέποτε δέξαιτ' ἂν τὴν τὸ εἶναι παντελῶς ἀφανίζουσαν αἰτίαν. Ταύτης δὲ ἐν τῷ εἶναι πάντοτε θεωρουμένης, δεῖ σώζεσθαι πάντως καὶ τὸ γινόμενον ζῶον, ἐνεργοῦν τε καὶ πάσχον ἂ πέφυκεν, ἐκατέρου τούτων ἐξ ὧν γέγονεν τὰ παρ' ἑαυτοῦ συνεισφέροντος καὶ τῆς μὲν ψυχῆς οὐσης τε καὶ διαμενούσης ὁμαλῶς ἐν ἧ γέγονεν φύσει καὶ διαπονούσης ἂ πέφυκεν (πέφυκεν δὲ ταῖς τοῦ σώματος ἐπιστατεῖν ὀρμαῖς καὶ τὸ προσπίπτον ἀεὶ τοῖς προσήκουσι κρίνειν καὶ μετρεῖν κριτηρίοις καὶ μετροῖς), τοῦ δὲ σώματος κινουμένου κατὰ φύσιν πρὸς ἂ πέφυκεν καὶ τὰς ἀποκληρωθείσας αὐτῷ δεχομένου μεταβολάς, μετὰ δὲ τῶν ἄλλων τῶν κατὰ τὰς ἡλικίας ἢ κατ' εἶδος ἢ μέγεθος τὴν ἀνάστασιν. εἶδος γάρ τι μεταβολῆς καὶ πάντων ὕστατον ἢ ἀνάστασις ἢ τε τῶν κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον περιόντων ἔτι πρὸς τὸ κρεῖττον μεταβολή». XIII: «εἰ τοίνυν ὁ τοῦδε τοῦ παντός δημιουργὸς ἐποίησεν ἄνθρωπον ἐπὶ τῷ ζῶῃς ἔμφρονος μετασχεῖν καὶ γινόμενον θεωρῶν τῆς τε μεγαλοπρεπειᾶς αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπὶ πᾶσι σοφίας τῆς τούτων θεωρίας συνδιαμένειν ἀεὶ κατὰ τὴν ἐκείνου γνώμην καὶ καθ' ἣν εἴληχεν φύσιν, ἢ μὲν τῆς γενέσεως αἰτία πιστοῦται τὴν εἰς ἀεὶ διαμονήν, ἢ δὲ διαμονὴ τὴν ἀνάστασιν, ἢς χωρὶς οὐκ ἂν διαμείνειεν ἄνθρωπος. ἐκ δὲ τῶν εἰρημένων εὐδῆλον ὡς τῆς γενέσεως αἰτία καὶ τῆς γνώμης τοῦ ποιήσαντος δείκνυται σαφῶς ἢ ἀνάστασις».